

Година V, Брой 2/2009 г.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ

*Economics and
Management*

Югозападен университет "Неофит Рилски"
Стопански факултет

Благоевград

“ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ” е научно списание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски”. В него се публикуват статии по актуални проблеми на икономиката и управлението на глобално, регионално и местно равнище.

Главен редактор

проф. д-р Чавдар Николов

Chief Editor

Prof. Dr. Chavdar Nikolov

Зам. гл. редактор

доц. д-р Рая Мадгерова

Deputy Chief Editor

Assoc. Prof. Dr. Raya Madgerova

Редакционна колегия

проф. д-р Васил Пехливанов
доц. д-р Георги Л. Георгиев
доц. д-р Георги П. Георгиев
доц. д-р Димитър Димитров
проф. д-р Зоран Иванович
(Университет в Риека, Р. Хърватска)
доц. д-р Людмила Новачка
(Икономически университет –
Братислава, Словакия)
проф. д-р Манол Рибов
проф. д-р Милко Митрополитски
проф. д-р Надежда Николова
проф. д-р Бьорн Паапе
(РВТУ-Аахен-Германия)
доц. д-р Стефан Бойнец
(Университет в Приморска
Факултет по мениджмънт – Копер, Словения)
Академик Татяна Константинова
(Директор на Института по екология и
география на Академия на науките, Молдова)

Editorial Board

Prof. Dr. Vasil Pehlivanov
Assoc. Prof. Dr. Georgy L. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Georgy P. Georgiev
Assoc. Prof. Dr. Dimitar Dimitrov
Prof. Dr. Zoran Ivanovic
(University of Rieka, Croatia)
Assoc. Prof. Dr. Ludmila Novacka
(University of Economics -
Bratislava, Slovakia)
Prof. Dr. Manol Ribov
Prof. Dr. Milko Mitropolitski
Prof. Dr. Nadejda Nikolova
Prof. Dr. Bjorn Paape
(RWTH Aachen, Germany)
Assoc. Prof. Dr. Stefan Bojnec
(University of Primorska
Faculty of Management Koper – Slovenia)
Acad. Tatiana Constantinova
(Dir. of the Inst. of Ecology and Geography
of Academy of Sciences of Moldova)

Отговорен редактор

гл. ас. д-р Десислава Стоилова
гл. ас. д-р Преслав Димитров

Production Editor

Chief Ass. Prof. Dr. Desislava Stoilova
Chief Ass. Prof. Dr. Preslav Dimitrov

**Технически редактор и
дизайн**

Лъчезар Гогов

Technical Editor & Design

Lachezar Gogov

Основатели:

доц. д-р Рая Мадгерова, проф. д-р Надежда Николова и проф. д-р Чавдар Николов

◆◆◆ 2005 г. ◆◆◆

Списание се разпространява чрез международния книгообмен на Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” в следните библиотеки и институции: Slavonic and East European Section – Oxford, England; Library of Congress – Washington, USA; United Nations – New York, USA; Square de Meeus – Brussels, Belgium; Российская государственная библиотека – Международный книгообмен – Москва, Россия; Институт научной информации по общественным наукам Академии наук РФ – Москва, Россия.

Адрес на редакцията:

Списание “Икономика и управление”
Стопански факултет при ЮЗУ “Н. Рилски”
2700 Благоевград, ул. “Крале Марко” 2
e-mail: economics_management@abv.bg
тел.: 073/ 885952

Editor’s office address:

Magazine “Economics & Management”
Faculty of Economics – SWU “Neofit Rilsky”
“Kraly Marko” Street, 2700 Blagoevgrad
e-mail: economics_management@abv.bg
Tel: (+35973) 885952

НАУЧНО СПИСАНИЕ НА СТОПАНСКИЯ ФАКУЛТЕТ
ПРИ ЮЗУ “НЕОФИТ РИЛСКИ” – БЛАГОЕВГРАД ГОД. V, №2, 2009

JOURNAL FOR ECONOMICS AND MANAGEMENT SCIENCE OF
FACULTY OF ECONOMICS–SOUTH-WESTERN UNIVERSITY –
BLAGOEVGRAD VOL. V, №2, 2009

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ

1

TO OUR READERS

ИКОНОМИКА В ПРЕХОД

ECONOMY IN TRANSITION

ЧАВДАР НИКОЛОВ

CHAVDAR NIKOLOV

ЗАЩО БЪЛГАРИЯ ПОСТИГНА
МИНИМАЛНИ УСПЕХИ ПРЕЗ ПРЕХОДА

WHY DID BULGARIA ACHIEVE MINIMUM
SUCCESSSES DURING ITS TRANSITION
PERIOD?

2

ДЕМОГРАФСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ

DEMOGRAPHIC FEATURES

АЛИНА ШИКОРСКА

ALINA SIKORSKA

РАЗМЕР, ДИНАМИКА И ДЕМОГРАФСКИ
ОСОБЕНОСТИ НА НЕЗЕМЕДЕЛСКАТА
СОЦИАЛНА ГРУПА В СЕЛСКИТЕ
РАЙОНИ НА ПОЛША

THE SIZE, DYNAMICS AND DEMOGRAPHIC
FEATURES OF THE NON-FARMING SOCIAL
GROUP IN RURAL AREAS OF POLAND

6

СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ РАЗЛИЧИЯ

SOCIAL-ECONOMIC DIFFERENCES

НИНА ЯНКОВА

NINA JANKOVA

ОБЩИНИТЕ В БЛАГОЕВГРАДСКА
ОБЛАСТ – СОЦИАЛНО-
ИКОНОМИЧЕСКИ РАЗЛИЧИЯ И
УСТОЙЧИВОСТ В РАЗВИТИЕТО

MUNICIPALITIES IN BLAGOEVGRAD
DISTRICT – SOCIAL-ECONOMIC
DIFFERENCES AND SUSTAINABILITY OF
THE DEVELOPMENT

11

**МАРКЕТИНГ И ПАЗАРНИ
УСЛОВИЯ**

**MARKETING AND MARKET
CONDITIONS**

ЕВГЕНИ ГЕНЧЕВ

EVGENI GENCHEV

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ
НА МАРКЕТИНГОВАТА ОРИЕНТАЦИЯ
НА ФИРМАТА

PRECONDITIONS FOR REALIZATION OF
THE FIRM'S MARKETING ORIENTATION

17

НОНА МАЛАМОВА

NONA MALAMOVA

УСЛОВИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА
БЪЛГАРСКАТА МЕСНА ИНДУСТРИЯ
СЛЕД ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО КЪМ ЕС

THE CONDITIONS FOR THE BULGARIAN
MEAT INDUSTRY DEVELOPMENT AFTER
THE ACCESSION TO THE EU

25

МЕЖДУНАРОДЕН ТУРИЗЪМ

INTERNATIONAL TOURISM

**ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ,
МАРИЯ ВАСИЛЕВА**

**GEORGI GEORGIEV,
MARIA VASILEVA**

РАМСАРСКИТЕ МЕСТА В БЪЛГАРИЯ
КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ НА
ЕКОТУРИЗМА

BULGARIAN RAMSAR SITES AS A
RESOURCE FOR ECOTOURISM
DEVELOPMENT

34

**КАЧЕСТВО НА ВИСШЕТО
ОБРАЗОВАНИЕ**

**QUALITY OF HIGHER
EDUCATION**

АКУЛИНА СТЕФАНОВА

ACULINA STEFANOVA

РЕЙТИНГОВАТА СИСТЕМА В
ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИТЕ ОТ
СПЕЦИАЛНОСТ „ТУРИЗЪМ“

RATING SYSTEM IN TRAINING OF THE
STUDENTS FROM THE “TOURISM” MAJOR

54

ИНФОРМАЦИОННА ЛОГИСТИКА

INFORMATION LOGISTICS

СВЕТОЗАР КАБАИВАНОВ

SVETLOZAR KABAIVANOV

АСПЕКТИ НА ИНФОРМАЦИОННАТА
ЛОГИСТИКА В „ОТВОРЕНИ“ СИСТЕМИ

ASPECTS OF INFORMATION LOGISTICS IN
“OPEN” SYSTEMS

67

ГЪВКАВА ЗАЕТОСТ

FLEXIBLE EMPLOYMENT

МАРИАНА ДИМИТРОВА

MARIANA DIMITROVA

ПРОМЕНИ В РАВНИЦАТА НА
ЗДРАВЕТО И БЕЗОПАСНОСТТА В
ОРГАНИЗАЦИИТЕ ПОРАДИ
ГЪВКАВОСТ НА РАБОТНОТО МЯСТО
ПРИ ВЪЗРАСТНИТЕ ЖЕНИ В
БЪЛГАРИЯ

CHANGES IN HEALTH AND SAFETY LEVELS
WITHIN ORGANIZATIONS DUE TO THE
WORKPLACE FLEXIBILITY OF OLDER
WOMEN IN BULGARIA

72

ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО**СУЕЛА ГЕРДЖЕ**

ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ РЕСУРСИ ЗА
ЖЕНИТЕ (Фокус върху случая с
Албания)

81

ENTREPRENEURSHIP**SUELA GERDHE**

ENTREPRENEURIAL RESOURCES FOR
FEMALE (Focus the Albania Case)

РЕЦЕНЗИИ, ОТЗИВИ

94

REVIEWS**НОВИ КНИГИ**

96

NEW BOOKS

Настоящият брой на списание “Икономика и управление” се издава с финансовата подкрепа на авторите.

*Всички права върху публикуваните
материали са запазени.
Възгледите на авторите изразяват
личното им мнение и не ангажират
редакцията на списанието.*

Уважаеми читатели,

На Вашето внимание е списание "Икономика и управление". Списанието е печатен орган на Стопанския факултет при Югозападния университет "Неофит Рилски" – Благоевград и издаването му е свързано с по-нататъшното развитие и обновяване на научните изследвания и учебния процес във Факултета в контекста на членството на България към Европейския съюз. Стопанският факултет вече второ десетилетие се изяснява като център за образователна, научна и научно-приложна дейност в Югозападна България.

Тази многостранна дейност на Стопанския факултет определя и целта на настоящото списание "Икономика и управление" - да популяризира научните новости и да удовлетворява потребностите на практиката. Редакционната колегия счита, че в списанието определено място трябва да намерят актуалните проблеми на:

- националната и регионалната икономика;*
- управленските подходи и механизми;*
- европейската интеграция и глобализацията;*
- качеството и конкурентноспособността;*
- икономиката на знанието;*
- икономическият растеж и устойчивото развитие.*

Публикациите в списанието обхващат научни сфери, съответстващи на научната и образователната проблематика и профилирането на специалности в Стопанския факултет – мениджмънт, маркетинг, финанси, счетоводство и контрол, социално-културни дейности, туризъм, социална политика, инфраструктура и други.

Списание "Икономика и управление" се явява среда за среща на мненията и оценките на учени, изследователи и специалисти от сферата на науката и на стопанския живот.

Редакционната колегия се стреми да поддържа високо равнище на научните и научно-приложните разработки и същевременно да предоставя възможност не само на утвърдени и авторитетни български и чуждестранни учени, но и на начинаещи преподаватели и докторанти да публикуват своите идеи. На страниците на списанието могат да споделят свои виждания и специалисти от стопанската практика.

Вярваме, че отговорното отношение на авторите ще съдейства списанието да отговаря на съвременните критерии и изисквания. Списание "Икономика и управление" ще разчита на мненията и препоръките на читателите.

От редакционната колегия

проф. д-р ЧАВДАР НИКОЛОВ
ЮЗУ „НЕОФИТ РИЛСКИ“, БЛАГОЕВГРАД

ЗАЩО БЪЛГАРИЯ ПОСТИГНА МИНИМАЛНИ УСПЕХИ ПРЕЗ ПРЕХОДА

WHY DID BULGARIA ACHIEVE MINIMUM SUCCESSES DURING ITS TRANSITION PERIOD?

Prof. Dr. CHAVDAR NIKOLOV
SOUTH-WEST UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”, BLAGOEVGRAD

Abstract: The present paper regards the author's view that the major problem of the transition period of Bulgaria is that none of the political parties and the politicians within the country have complied with the expectation of the society, and none of them have justified the hopes which have felt upon them. And this is especially valid for the last three governments which succeeded to stay in full their terms of office.

Key Words: Transition to market economy, Privatization, Workforce, Healthcare, Statecraft

Наскоро бившият български президент д-р Желю Желев даде в телевизионно интервю своето обяснение заради какви причини СДС бил загубил електорална подкрепа. Лансираната версия бе, че тази политическа формация, както и полският “Солидарност”, била изпълнила своето историческо предназначение, изчерпала се, и следователно, закономерно изчезвала от политическата сцена. Даже било изненада, че синята партия още съществувала.

Според мен така изложеното нагледно илюстрира елементарен философски подход, близък до марксисткия, където реалността се вкарва в предварително начертани прокрустови аксиоматични схеми и конструкции, като по този именно начин се създава видимост на задоволително логично “обобщаващо” обяснение за всеки възможен случай. Може би тук не е нужно да се добавя, но все пак ще го направя, че подобен самодоволен и самодостатъчен подход като правило не води далеч, а фактически само временно negliжира належащите обществени въпроси, защото отговорите на тях в живота относително рядко се явяват “предварително зададени”.

Големият проблем в България на прехода според мен се заключава не в това, че конкретна партия или съответен политик били изпълнили, каквото е

трябвало да изпълнят в социално икономическо отношение, а в обратното – че не са отговорили на обществените очаквания, не са оправдали възлаганите им електорални надежди. С най-голяма сила това важи за трите последни, изкарали мандата си правителства. След “успешно реализиран мандат” трите доминиращи съответното управление партии СДС, НДСВ и БСП рязко загубиха електорална подкрепа. А след второто си участие в управлението НДСВ не влезе в парламента.

Идеологическият багаж на българските партии и на политическите лица и от т.нар. ляво, и от т.нар. дясно не е нито богат, нито състоятелно съответен. Примитивното адаптиране на идеите на неолиберализма “за тукашните условия” и от едните, и от другите, може и да имаше определено оправдание в началото на прехода. Но натрупаният опит вече еднозначно показва пагубността на въпросните идеи за обществото и държавата у нас. Още повече, че в световен мащаб катастрофата на неолиберализма, намерила конкретен израз във финансово стопанската криза започнала през 2008 г., надмина всякакви прогнози и показа непригодността на основните негови постулати.

Развитието на бизнеса не означава автоматично развитие на обществото и на

държавата, не означава задължително и напредък на общото благосъстояние. Нещата започват да изглеждат още по-лошо, когато под бизнес се разбира група конкретни бизнесмени, все повече обособяващи се и публично определяни като олигархия, както това е в България.

Приватизацията, осъществена през годините на прехода, с каквито и да е ексцеси да е проведена, можеше да бъде исторически осмислена и оправдана в очите на общественото мнение само посредством подем на благосъстоянието на нацията, което обаче виждаме, че не случва с желаните темпове. Точно затова поредицата от партии и политици, отиващи в политическото небитие, няма изгледи скоро да бъде прекъсната.

По принцип правителството и държавната администрация носят основната отговорност за напредъка в държавата като цяло. Така наречените делови среди сами по себе си не са в състояние да решат толкова сложна и голяма задача. В същия контекст "диалектически" трябва да се изтъкне, че икономическият прогрес е невъзможен без социалния прогрес. Дори да се получи известно разминаване, сиреч първият да изпревари втория, тогава икономическите темпове на растеж много бързо спадат, защото потенциалът на социалния компонент достига границите си.

Икономиката, сама по себе си комплексен феномен, взаимодейства сложно и многоаспектно с обществото. Но най-пряката им връзка безспорно е по линия на работната сила.

Образованите и дисциплинирани работници и служители са неоспоримо значима предпоставка за постигането на висока икономическа ефективност. Естествено, българското образование има нужда от реформа – намаляване на броя на училищата, окрупняване на университетската мрежа. Но такава реформа в никакъв случай не може да върви според обичайните неолиберални рецепти за приватизация на всичко възможно. Частните средни училища и университети трябва да внасят в системата необходимата доза конкурентност, но държавното присъствие в нея осигурява

най-важното, дълговременната вертикална мобилност в обществото, възможността за реализиране на така наречения равен шанс за всеки индивид. Който равен шанс е и европейски, и демократичен. Напълно частното, платено образование доказано изразжда обществото, налагайки му неспособен псевдообразован елит.

Фактът, че работната сила в добро здравословно състояние работи по-добре от тази във влошено или критично, може би не се нуждае от доказателства за всеки здравомислещ човек. Но това следва непрекъснато да се повтаря за пред българските неолиберални институти без основания претендиращи, че притежават мисловен капацитет да съветват държавното управление и да изработват концепции за развитието на държавата. Изцяло платеното здравеопазване означава да бъдат лишени от повечето здравни услуги най-малко три четвърти от българското население, екстраполирайте просто настоящата ситуация със зъболечението и вижте доколко негативна ще е картината, която ще се получи.

Изходът е двукъ: запазване на общодостъпното базово солидарно здравеопазване, плюс задължителна застраховка за по-сложните и по-скъпи здравни грижи и услуги. Обективно погледнато, в България при всяко положение на закриване подлежат повече от половината болнични заведения. За това обаче се иска политическа воля, другото е поредно продължаване на агонията, наблюдавана досега през прехода. На второ място, у нас не бива да се допуска декомпозирането по какъвто и да е било начин на поликлиниките. Съсредоточаването на лекарите на едно място е не само световно всепризнато улеснение за пациентите, но и поражда редица синергични ефекти, които иначе просто не биха възникнали.

Туризмът е, че всеки работещ, независимо от възрастта, се явява потенциален пенсионер. Перспективата за осигурени старини също е изключително важна мотивация в трудовия процес. Впрочем, тя има пряко отношение и към корумпираността на едно общество.

Перманентните публични неолиберални апели за изоставяне на солидарния "договор между поколенията" и за преминаване единствено към фондова организация на пенсионната система са неаргументирани и много опасни. Различните фондове могат да осигуряват при евентуална благоприятна конюнктура добро допълнение към солидарно гарантираната основна пенсия. При криза обаче, както виждаме понастоящем, активите на тези фондове неизбежно намаляват драстично. Следователно, ако се разчита единствено на пенсионни доходи от фондове, осигуряващите се могат в един момент да се окажат и без пенсии, което по света вече се е случвало и се случва.

Рисковете пред новото, от средата на 2009 г., българско правителство неизбежно ще се увеличават ако продължи с политиката подобна на тази, която провеждаха всички правителства на прехода досега. Съдбата и на партията ГЕРБ, поела управлението, тогава е лесно предвидима. Благосъстоянието на народа, както вече казахме, не се гради само от бизнеса, то в много голяма степен е въпрос на целенасочена държавна правителствена политика.

Рекрутирането на основните икономически министри от неолиберални кръгове и непрекъснатото повтарянето на безплодната в общоикономически план идея за намаляване на осигурителните вноски не настройват никак оптимистично за непосредственото бъдеще на страната ни. Същото важи и що се отнася до идеите за приватизация на енергетиката и на "Топлофикация" София, реализирането на които ще засили концентрацията на икономическа и политическа власт у нас в едни ръце и по този начин сериозно ще бъде застрашено функционирането на демокрацията.

При алтернативния на официално утвърдения в България на прехода начин на мислене става дума за реализирането на много сериозен исторически набран опит и за резултантно изградена наука, опираща се на практиката в западните страни.

Независимо дали данъчното преразпределение е четвърт от БВП (САЩ) или половината от същия (Швеция) държавата се явява основен агент, основен играч в икономиката. В развития свят няма компании, които могат да съперничат при "страната на търсенето" с държавата. Правилно направлявана, именно въпросната икономическа мощ придвижва напред обществото като цяло, което пък нито един отделен бизнес, или всички бизнеси заедно, не са в състояние да направят.

У нас държавата обикновено шаблонно се възприема като армия от чиновници, консумиращи от обществения продукт без да осигуряват насрещани публични блага. И не, че в това разбиране днес няма голяма доза истина. Дори в най-развитите страни проблемите със самодостатъчността на бюрокрацията съвсем не са за подценяване.

Чиновникът оставен сам на себе си умее без особена обществена полза "да харчи чужди пари". Казаното е валидно с особена сила когато се отнася до неовладяемостта на Сирил Паркинсоново увеличение на административни апарат, до построяването на ненужни инфраструктурни обекти и до безразборното отпускане на субсидии.

Следователно, държавната политика не бива да бъде предопределяна от чиновници. Те следва да бъдат само нейни изпълнители.

Държавничеството не е понятие характеризиращо, както сме свикнали у нас, отделни изявени личности. Че Стефан Стамболов е бил държавник е вярно, но по-вярното е, че той е първенствал сред мнозина други държавници, на някои от които знаем имената, а за други дори историците не са чували. Едни държавници са го подкрепяли, втори са му били в опозиция и така българското дело, по български трудно естествено, бързо е прогресирало.

Истинският държавен елит се състои от хора способни не само правилно да дефинират актуалния и дългосрочен обществен интерес, но най-вече от такива готови да му служат. И то независимо дали

този интерес пресича значителни частни интереси, или пък е успореден на тях.

Държавническото мислене твърде се различава от мисленето на отделния бизнесмен. Държавата не може да се сравнява даже с огромна транснационална корпорация, по този казус учените отдавна са стигнали до консенсусно мнение. Това, че интересите на Дженерал мотърс са интереси на Съединените щати звучи много добре, но е валидно само условно, а именно, когато е налице горепосочената успоредност на интересите.

Държавните задачи не винаги, а по-скоро доста рядко, включват краткосрочна и напълно предвидима икономическа възвращаемост. И в това е може би най-сложното и важното за разбиране в контекста.

Никой не е могъл да си представи навремето мултипликационния ефект от ядрения взрив. И никой не може сериозно да говори, че частният сектор би вложил пари в такова скъпо и рисковано начинание. Същата логика действа например и при насърчаването на раждаемостта, при безплатното и задължително начално образование, при базовото всеобщо здравеопазване, особено при масовата превенция и профилактика, при инфраструктурните проекти, които се изплащат предимно "невидимо", с икономия на време, човешки труд, гориво, с по-слабо износване на техниката, с опазване на природната среда.

Когато стане дума за държавничество, първото, което масмедийно се е набило в общественото съзнание у нас е понятието "политическа класа". Разбира се, без професионални политици в държавната политика нищо съществено не може да се случи, но, и това трябва също да се знае, те изключително рядко в развития свят са

"бизнесмени в платен отпуск". Носената и понасяната отговорност пред избирателите е конкретното мерило за държавничеството на политическите лица, нещо което у нас тепърва започва да се усвоява.

Освен това с политическата класа далеч не се изчерпва обхватът на държавничеството, на държавническия елит. В "по-широкия кръг", обозначаващ най-често като "естаблишмънт", влизат още всички лица и обществени организации имащи отношение към формирането на държавната политика и на държавното битие. А тук се числят не само профсъюзи и работодателски организации, пребиваващи в равновесие, но и традиционните за съответната страна религиозни институции, масмедийите, заедно с водещите журналисти в тях, научните "мозъчни тръстове", както и не на последно място изявените учени и дейци от различни области, като се започне от икономиката, мине се през правото, политологията и социологията и се свърши с културата. Доказано е, че понякога популярните лица от областта на културата могат да играят решаваща роля за идентифициране, защита и налагане на значими социални интереси.

В заключение със съжаление ще подчертая, че за общество като нашето, дългосрочно възпитавано да се доверява на елементарни чудодейни наглед рецепти, ще е неимоверно трудно да усвои актуалния урок "и силна държава, и пазар, едновременно". Двадесетгодишното целенасочено погубване на държавническото съзнание у нас е наследство сравнимо само с онова от тоталитаризма, унищожавал последователно в продължение на повече от четири десетилетия личната инициативност и индивидуалността.

проф. д.и.н. АЛИНА ШИКОРСКА

ИНСТИТУТ ПО ИКОНОМИКА НА СЕЛСКОТО СТОПАНСТВО И ХРАНИТЕЛНАТА ПРОМИШЛЕННОСТ – НАЦИОНАЛЕН ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ИНСТИТУТ (IERIGŻ-PIB), ВАРШАВА, ПОЛША

РАЗМЕР, ДИНАМИКА И ДЕМОГРАФСКИ ОСОБЕНОСТИ НА НЕЗЕМЕДЕЛСКАТА СОЦИАЛНА ГРУПА В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ НА ПОЛША

THE SIZE, DYNAMICS AND DEMOGRAPHIC FEATURES OF THE NON-FARMING SOCIAL GROUP IN RURAL AREAS OF POLAND

Prof. dr hab. ALINA SIKORSKA

INSTITUTE OF AGRICULTURE AND FOOD ECONOMICS – NATIONAL RESEARCH INSTITUTE, WARSAW, POLAND

Abstract: For five years the number of non-farming rural families rose up to as many as 57% of all the rural households in 2005.

Increasing of the non-farming population in rural areas has been determined by follows important factors:

- the inflow of persons who discontinued farming and took up other employment
- more widespread education, particularly higher education
- a growing number of retired farmers

Key words: non-farming population, rural areas, demographic futures, Poland

Размерът и динамиката на групата домакинства без земеделска активност в селските райони са индикатори за степента на икономическо развитие, урбанизация на селските райони и многофункционално развитие на селото. Обособяването на неземеделската общност, по-точно приемането на такъв статус от страна на хора, които произхождат от земеделски домакинства, позволява да се оцени степента, в която макроикономическата ситуация в страната и възможностите на местните пазари на труда влияят на промените в земеделието, стимулирайки процесите на концентрация на земята и диверсификация на източниците на доходи.

Според данните от анкетни изследвания на IERiGZ-PIB¹ процесите на

формиране на социалната група от домакинства без земеделска заетост в селските райони на Полша се засилват. В тази посока действат новите предизвикателства на конкуренцията на пазара за хранителни продукти и технологичният прогрес. Те налагат тенденции към намаляване броя на заетите в земеделието.

Източник на данните за анализа е анкетата на IERiGZ-PIB, проведена през 2005 година сред домакинства, живеещи в 76 села, разположени в различни райони на страната. Извадката е репрезентативен характер от гледна точка на социално-икономическите характеристики на населението и производствената структура на земеделските стопанства, разположени в избраните райони. Подборът на селата, обхванати от изследването (карта 1) е направен така, че в извадката да няма градско-селски населени места, или особено атрактивни от туристическа гледна точка и месторазположение села.

¹ IERiGZ-PIB – Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy – Институт по икономика на земеделието и хранителната промишленост - Национален изследователски институт, Варшава, Полша

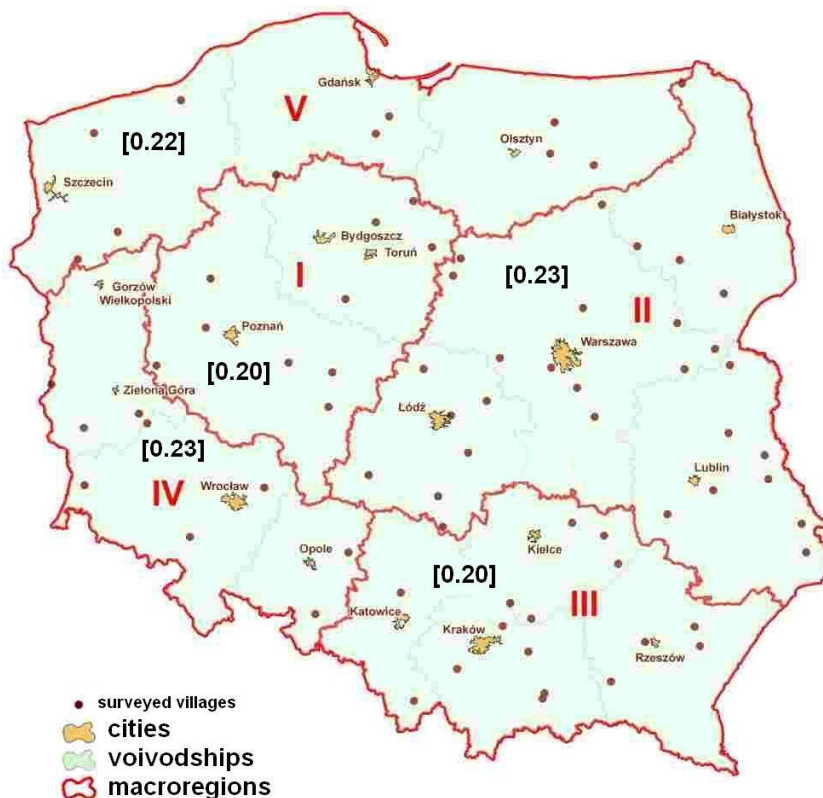
Селата, в които е проведена анкетата, са постоянна извадка в панелните теренни изследвания, провеждани периодично от Института за социална регионална политика и IERiGZ-PIB. Селата, в които е проведена анкетата, са постоянна извадка в панелните теренни изследвания, провеждани периодично от Института за социална регионална политика и IERiGZ-PIB.

През 2005 година са проведени анкети общо в 8604 селски домакинства. Обхванати 4899 домакинства, които не притежават земеделски стопанства. Динамиката на процесите се проследява

като се използват и резултатите от анкетата през 2000 година.

Основна характеристика на събираната от анкетите информация е нейната многопосочност. В анкетния блок за неземеделските домакинства, съществена част от въпросите засягат домакинството, напускането на селото и навлизането на нови домакинства и лица в тази група. Подробно са структурирани въпросите, отнасящи се до източниците на доходи на домакинството и демографските му характеристики, образователно равнище и икономическа активност на лицата, влизащи в състава на тези домакинства.

Карта 1. Разпределение на селата в анкетните проучвания на IERiGZ-PIB по макрорегиони *

Легенда: Анкетирани села, Градове, Воеводства, Макрорегиони

РАЗМЕР И ДИНАМИКА НА НЕЗЕМЕДЕЛСКАТА ОБЩНОСТ В СЕЛСКИТЕ РАЙОНИ

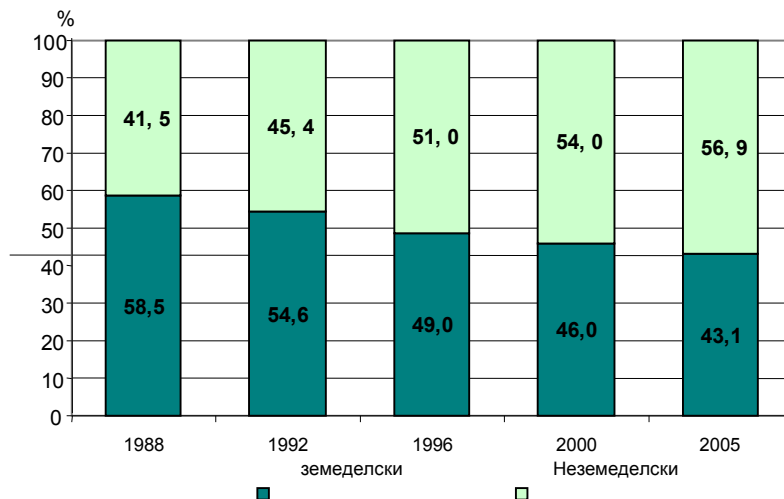
В последните няколко години делът на домакинствата без земеделски стопанства в общата съвкупност на селските домакинства непрекъснато нараства. В изследваната през 2005 година извадка, броят на домакинствата, които не притежават земя, съставляват близо 57% от общия брой на селските домакинства. В протекание на почти две десетилетия делът на неземеделските домакинства в изследваната група на селските домакинства се е увеличил с 15.4 процентни пункта (п.п.). Определящ фактор е оттеглянето на селското

население от земеделска дейност и преминаването му към заетост в други сфери на икономиката или приключването на трудовата дейност поради достигане на пенсионна възраст (фиг.1).

В някои райони, по-точно в югозападните и северните, делът на тази група представлява три четвърти от общия брой на селските домакинства. Дори в източните части на страната, там, където традиционно преобладава земеделската заетост на населението, почти половината от домакинствата са неземеделски.

Фигура 1

Структура на селските домакинства според притежаването на земеделски стопанства 1988-2005 г., %

Източник: Анкета на IERiGŽ 1988, 1992, 1996, 2000 и 2005.

Source: IAFE-NRI surveys 1988, 1992, 1996, 2000, 2005.

Регионалните различия в разпределението на групата неземеделски домакинства произтичат от различията в социално-икономическото развитие на различните райони, което влияе и на механизмите на формиране на групата на неземеделските домакинства и на нейните характеристики. Запазило се е оформилото се по-рано разделение на

страната на две части: част, в която селското население се характеризира с висок дял на неземеделските домакинства (западните и северни райони на страната) и част - с относително малък дял на неземеделските домакинства (централни и източни райони на страната).

Измененията в числеността на неземеделските домакинства настъпват в резултат на различни форми на мобилност на селското население. Преди всичко те са резултат от миграционни процеси (напускане на селото или заселване в селото), а така също на промени в използването и размера на земеделските стопанства над 1 ha. Причините за оттегляне от земеделието трябва да се търсят преди всичко в промените, които настъпиха в този дял на икономиката под въздействието на новите макроикономически условия. След присъединяването на Полша към Европейския Съюз земеделските стопанства бяха изправени пред предизвикателството да работят в условията на голяма конкуренция и пред необходимостта от ограничаване на производствените разходи в условията на скрита безработица в земеделието и значително аграрно раздробяване. Тази ситуация доведе до вливане на нови домакинства в групата на домакинствата със статус безимотни. От друга страна, подобряващите се макроикономически условия допринесоха за нарастването на интереса към развиване на неземеделска икономическа активност при увеличаващите се възможности за започване на наемна работа. В резултат на всичко това за периода 2000-2005 г. над 70% от новите неземеделски домакинства са формирани от лица, произхождащи от земеделски домакинства.

Върху процеса на формиране на неземеделската общност в селските райони през последните години, много по-силно отколкото за предишните периоди, влияят миграционните процеси. Общо в периода 2000-2005 г. салдото на миграцията на селските безимотни домакинства е положително. Повече домакинства са се заселвали (в общата извадка са регистрирани 13%), отколкото са се изселвали (от общия брой – 12%), но тези пропорции не са очертани вече така изразително, както в периода 1996-

2000 г. (16% заселници при 5% изселници). Миграцията на неземеделското население показва в изследвания период тенденция на нарастване.

ВЪЗРАСТОВА И ОБРАЗОВАТЕЛНА СТРУКТУРА НА НЕЗЕМЕДЕЛСКИТЕ ДОМАКИНСТВА

Съществен фактор, който влияе върху нивото на икономическата активност на всяка група от населението, е нейната възрастова структура. Тя е решаваща за съотношенията между зависимите и независимите демографски групи, влияе също на пропорциите между активните на пазара на труда (т.е. заетите и безработните) и икономически пасивните. Възрастовата структура определя и състава на работещите семейства и пенсионерските семейства, а също и очертава вида и равнището на доходите и социално-икономическите потребности.

Селското население без земеделски стопанства се характеризира с висок относителен дял на младите хора в трудоспособна възраст, както и с висок дял на деца и младежи. В подтрудоспособна възраст е почти една четвърт от населението, която група непрекъснато превишава големината на групата лица в надтрудоспособна възраст (около 1/5 от изследваните лица.). През последните години се оформя тенденция към засилване на демографския процес на стареене на неземеделската част от селското население. За периода 2000-2005 г. са увеличили числеността си групите на лицата в надтрудоспособна и немобилна трудоспособна възраст.

Анализът на данните за образователната структура на селските домакинства показва, че образователното ниво е правопрпорционална зависимост от заетостта в неземеделските сектори на икономиката. Висок е относителният дял на лицата с неземеделска квалификация. Най-високо е образователното равнище на

населението в районите с най-голям напредък в диверсифицирането на икономическата дейност (южните райони). Например, относителният дял на неземеделското население със средно, следгимназиално и висше образование в югоизточния макрорайон през 2005 г. възлиза на над 36%, при 28% за страната като цяло, а той е с най-

висока степен на икономическа диверсификация в страната.

Впечатляват процесите на постепенно заличаване на разликите в образователните равнища на земеделската и неземеделската част от селското население. Прогресът по отношение на образователното ниво е по-силен при земеделските семейства (табл.1).

Таблица 1

Селско население над 15 годишна възраст по завършено образование към 2000 и 2005 г. (в %)

Определение	Година /Year	Дял от селското население с:			
		Основно образование	Завършено професионално училище	Завършено средно образование или колеж	Висше /higher education
Нефермерско население	2000	39,5	38,8	18,1	3,6
	2005	36,1	36,1	22,5	5,3
Фермерско население	2000	41,6	39,2	17,0	2,2
	2005	34,4	37,4	23,2	5,0

Източник: Анкета на IERiGŽ-PIB 2000,2005

Source: IAFE-NRI surveys 2000, 2005

Изводи

Анализът на данните за неземеделските домакинства, показва преди всичко, че това е една група, която представлява все по-значителна част от населението на селските райони. В неземеделските домакинства живее 57% от общия брой на селското население.

Регионалните различия в разпределението на неземеделските домакинства са резултат от диференциацията в социално-икономическото развитие на отделните райони, което оказва влияние и върху механизмите за формиране на тази група и определя нейните характеристики.

Социалната група на неземеделските домакинства се формира най-вече от наплива към тази група на лица, преминаващи от земеделска дейност

към друг вид трудова дейност. През последните години важен фактор, който влияе върху възрастовата структура на тази група, са промените, които стават в нея в резултат от икономическата миграция на домакинствата и техните членове, както и от нарастването на желанието за образование, особено що се отнася до придобиването на висше образование. Значение има и напливът на пенсионирани земеделски стопани към тази група.

На основата на анализа на процесите на социално-икономическото развитие на селските райони можем да заключим, че промените в числеността на неземеделските домакинства ще продължат да се ускоряват и че тази социална група все повече ще влияе върху социално-икономическото развитие на селските райони.

ст.н.с. II ст.д-р НИНА ЯНКОВА
ИКОНОМИЧЕСКИ ИНСТИТУТ НА БАН

**ОБЩИНИТЕ В БЛАГОЕВГРАДСКА ОБЛАСТ – СОЦИАЛНО-ИКОНОМИЧЕСКИ
РАЗЛИЧИЯ И УСТОЙЧИВОСТ В РАЗВИТИЕТО**

**MUNICIPALITIES IN BLAGOEVGRAD DISTRICT – SOCIAL-ECONOMIC DIFFERENCES
AND SUSTAINABILITY OF THE DEVELOPMENT**

Dr. NINA JANKOVA

INSTITUTE OF ECONOMICS AT BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, SOFIA

Abstract: The article presents results of a study of the level of development of the municipalities in Blagoevgrad district, compared with all municipalities in the country. The differences are evaluated and the developed, averagely developed and lagging municipalities in the district in the period 2000-2006 are identified.

Particular attention is drawn to the sustainability of the development of municipalities. In accordance with the principle of complexity of the regional development a work hypothesis for sustainable development of a municipality is presented. On this basis is studied the interaction between the level of development and sustainability in the development. Outlined are the municipalities in Blagoevgrad district, which have reported more significant changes in the period 2000-2006.

Keywords: municipalities, development, differences, sustainability, cohesion

В периода на преход икономическите, социалните и регионалните структури в страната претърпяха съществени промени, в резултат на които различията в заетостта, доходите и качеството на живот между отделните териториални единици се увеличиха. Тези различия се проявяват най-силно при общините и се обуславят от различни фактори, една част от които имат обективен характер – разположение в географското пространство, релеф, климат, надморска височина и т. н., а други са резултат от човешка дейност – степен на развитост, използване на природен, стопански, рекреационен и културен потенциал, провеждана регионална политика.

Сега регионалната политика в България се привежда в съответствие с тази на Европейския съюз и е насочена към намаляване на междурегионалните и вътрешнорегионални различия в степента на икономическото, социалното и териториалното развитие. Във връзка с това измерването на равнището на социално-икономическо развитие на

общините в страната и на тази основа оценяване на различията представлява интерес както за всяка община, с оглед разработването на общински планове и областни стратегии за развитие и тяхното последващо актуализиране, така и за оценяване на постигнатото с областта на териториалното сближаване.

В статията са представени резултати от изследване равнището на социално-икономическо развитие на общините в Благоевградска област и на устойчивостта в развитието им за периода 2000-2006 г. На фона на всички общини в страната се очертават тенденциите в развитието на общините в областта и се отграничават тези, за които се отчитат по-значими промени.

I. Равнище на развитие на общините в Благоевградска област

Методика на изследването.
Оценяването на равнището на развитие на общините в страната се извършва по

утвърдена методика, в основата на която е двукратното използване на т.нар. таксономичен метод [1]. Този метод принадлежи към математическите детерминирани методи с количествено оценяване на сходството и притежава три основни предимства. *Първо*, при него се отграничават стимулиращи и задържащи развитието показатели; *второ*, сравняването се извършва спрямо фиктивен многомерен обект – еталон за развитие, което дава възможност за получаване на количествена оценка за равнището им на развитие; *трето*, извършва се линейна подредба (ранжиране) на общините и се прави групиране.

Най-напред таксономичният метод се използва за определяне на обобщаващи оценки, характеризиращи отделни аспекти в развитието на общините (икономическо състояние, финансово състояние, социален статус на населението, инфраструктура), след което с повторното му прилагане върху тези обобщаващи оценки и показателите за равнище на безработица и динамика на населението се определя интегрална оценка, характеризираща равнището на социално-икономическо развитие на общините. Получените интегрални оценки за отделните години на изследвания период се трансформират, в резултат на което се изменят в интервала [0,1], и се определя средна трансформирана интегрална оценка за подпериодите 2000-2002 г., 2003-2004 г. и 2004-2006 г.

Включването на средните показатели за страната като отделна “община” дава възможност за отграничаване на общините с равнище на развитие над средното, т.е. за отграничаване на т.нар. развити общини (първа група). С помощта на специално конструиран разделителен критерий останалите общини в страната се представят в две групи – средно развити (втора група) и изоставащи (трета група).

Равнище на развитие на общините. Изследването на равнището на развитие на общините в страната се извършва въз основа на следните обобщаващи оценки и единични показатели:

X_1 - обобщаващ измерител за *икономическо състояние*, формиран въз основа на показателите: данък доход на физически лица на един жител; относителен дял на заетите в индустрията; нетни приходи от продажби на един жител;

X_2 - обобщаващ измерител за състоянието на *местните финанси*, формиран въз основа на показателите: собствени приходи на един жител; относителен дял на собствените приходи; разходи на един жител;

X_3 - обобщаващ измерител за *социалния статус на населението*, формиран въз основа на показателите: социални помощи на един жител; средна работна заплата; брой лекари на 1000 души от населението; брой зъболекари на 1000 души от населението; относителен дял на населението с режим на водоползване;

X_4 - *равнище на безработица (%)*;

X_5 - обобщаващ измерител за *инфраструктура*, формиран въз основа на показателите: относителен дял на територията за транспорт и инфраструктура; гъстота на общинската пътна мрежа; относителен дял на населението, свързано с обществено водоснабдяване; относителен дял на населението, свързано с обществена канализация;

X_6 - изменение в броя на жителите на общината спрямо 1990 г.

Разпределението на общините в Благоевградска област по групи за периода 2000-2006 г., е представено в табл. 1.

Таблица 1. Разпределение на общините в Благоевградска област по групи

Подпериод	Брой общини	Развити общини	Средноразвити общини	Изоставаци общини
2000-2002	14	1	10	3
2003-2004	14	1	12	1
2004-2006	14	-	12	2

С най-високо равнище на развитие е община Благоевград, която за периода 2000-2002 г. заема 24 място при подредбата на общините в страната [2], за периода 2003-2004 г. – 29 място [3], а за периода 2004-2006 г. – 32 място [5] и губи позицията си на развита община, според използвания критерий. Въпреки това, поради значителният брой средноразвити общини, за периода 2004-2006 г. Благоевградска област заема

осмо място при подредбата сред останалите области в страната по равнище на социално-икономическо развитие.[5]

Стойностите на интегралните измерители и ранговете, характеризиращи равнището на социално-икономическо развитие на общините в Благоевградска област, са представени в табл. 2.

Таблица 2. Средни трансформирани интегрални оценки и рангове, характеризиращи равнището на развитие на общините в Благоевградска област*

Община	2000-2002 г.		2003-2004 г.		2004-2006 г.	
	оценка	ранг	оценка	ранг	оценка	Ранг
Банско	0,6959	95	0,5655	80	0,5474	34
Белица	0,8547	248	0,7678	211	0,8017	214
Благоевград	0,5583	24	0,4453	29	0,5349	32
Гоце Делчев	0,7110	115	0,5395	68	0,6376	83
Гърмен	0,8095	217	0,7041	167	0,7435	167
Кресна	0,7370	137	0,6771	143	0,7384	161
Петрич	0,6653	75	0,4710	42	0,5919	57
Разлог	0,7180	118	0,5634	79	0,5919	58
Сандански	0,6874	89	0,5558	75	0,6250	75
Сатовча	0,7820	189	0,7098	174	0,7422	163
Симитли	0,7293	127	0,6590	134	0,7039	125
Струмяни	0,7039	108	0,6382	119	0,7050	127
Хаджидимово	0,7850	195	0,6727	141	0,7562	182
Якоруда	0,8449	243	0,6836	148	0,7714	190
Средно за страната	0,6058	41	0,4612	35	0,5293	30

* Непосредствено сравняване по подпериоди може да се прави само при ранговете.

В последния ред на таблицата са отразени стойностите на средните трансформирани интегрални оценки за "общината" със средните показатели за страната. Приведените резултати сочат намаляване броя на развитите общини в страната – от 40 общини за периода

2000-2002 г. на 34 за периода 2003-2004 г. и на 29 за периода 2004-2006 г.

С най-високо равнище на развитие в Благоевградска област за периода 2004-2006 г. са общините Благоевград (ранг 32) и Банско (ранг 34), а с най-ниско – общините Якоруда (ранг 190) и Белица

(ранг 214). Останалите 10 общини в областта се причисляват към групата на средноразвитите. Най-значима промяна за периода 2000-2006 г. се отчита при общините Банско и Разлог, които отиват съответно с 61 и 60 пункта напред в подредбата на общините в страната по равнище на социално-икономическо развитие.

С оглед проследяване на промените в равнището на социално-икономическо развитие на общините в областта, в табл. 3 са представени интегралните оценки и рангове по години на тригодишния период до присъединяването на страната в Европейския съюз.

Таблица 3. Интегрални оценки и рангове, характеризиращи равнището на развитие на общините в Благоевградска област по години на периода 2004-2006 г.

Община	2004 г.		2005 г.		2006 г.	
	оценка	ранг	оценка	ранг	оценка	Ранг
Банско	0,8649	75	0,5474	34	0,7304	21
Белица	0,9327	217	0,8017	214	0,8980	206
Благоевград	0,8241	30	0,5349	32	0,7893	52
Гоце Делчев	0,8655	77	0,6376	83	0,8202	90
Гърмен	0,9022	145	0,7435	167	0,8771	174
Кресна	0,9038	149	0,7384	161	0,8740	166
Петрич	0,8475	50	0,5919	97	0,7949	58
Разлог	0,8642	74	0,5919	58	0,7926	57
Сандански	0,8677	82	0,6250	75	0,8114	77
Сатовча	0,9040	152	0,7222	163	0,8740	165
Симитли	0,8913	120	0,7039	125	0,8491	121
Струмяни	0,8863	108	0,7050	127	0,8623	141
Хаджидимово	0,9129	178	0,7562	182	0,8794	180
Якоруда	0,9088	162	0,7714	190	0,9019	207
Средно за страната	0,8284	33	0,5293	30	0,7635	31

* Непосредствено сравняване по години може да се прави само при ранговете.

За периода 2004-2006 г. са настъпили съществени промени в равнището на развитие на общините в област Благоевград. Най-голяма положителна промяна се отчита при община Банско (с 54 пункта напред в подредбата). При общините Разлог и Белица промяната е съответно със 17 и 11 пункта напред в подредбата. Общините Сандански, Симитли и Хаджидимово запазват своите позиции, а при останалите общини се отчита предвижване към по-задни позиции. Най-голямо предвижване назад в подредбата се отчита при общините Якоруда (45 пункта), Струмяни (33 пункта), Гърмен (29 пункта), Благоевград (22 пункта) и т.н. За

анализиране на посоченото изоставане интерес представлява изследването на устойчивостта в развитието на общините.

II. Устойчивост в развитието на общините

В съответствие с принципа за комплексност при регионалното развитие, устойчивостта в развитието на общините в страната се изследва при използване на работна хипотеза, според която *една община е в устойчиво състояние ако ранговете ѝ според отделни аспекти в развитието съвпадат с ранга според интегралната оценка*. Като измерител за оценяване

степената на неустойчивост в развитието на община се използва коефициентът

$$K_i = \sum_{j=1}^k |r_i - r_{ij}|,$$

където с r_i е означен рангът на i -тата община според интегралната оценка, а с r_{ij} - съответните рангове според отделни аспекти в развитието.

Промяната в степената на неустойчивост се оценява с разликата в стойностите на измерителя K_i за

началната и крайната година на изследвания период. Когато стойността на измерителя нараства, степената на неустойчивост също нараства, а когато намалява – степената на неустойчивост намалява.

С оглед съвместното отчитане на промените в равнището на социално-икономическо развитие на общините и на промените в неустойчивостта се отграничават четири теоретични модела за развитие на община, схематично представени в табл. 4:

Таблица 4. Теоретични модели за развитие на община

Община	Степен на неустойчивост	
	намалява	нараства
Отива по-напред в подредбата или запазва своя ранг	I модел	III модел
Отива по-назад в подредбата	II модел	IV модел

При *първия* модел общината отива по-напред в подредбата или запазва своя ранг и степената на неустойчивост намалява;

При *втория* модел общината отива по-назад в подредбата и степената на неустойчивост намалява;

При *третия* модел общината отива по-напред в подредбата или запазва своя ранг, при което степената на неустойчивост нараства.

При *четвъртия* модел общината отива по-назад в подредбата и степената на неустойчивост нараства.

Когато степената на неустойчивост намалява (първи и втори модел) общината “се движи” около своето равновесно място сред останалите общини в страната при подредбата. Нарастването на степената на неустойчивост при третия теоретичен модел е свързано с предвижване към по-предни позиции, което несъмнено е положителна тенденция. При четвъртия модел обаче нарастването на степената на неустойчивост е свързано с предвижване към по-задни позиции, т.е. отчита се изоставане в равнището на

развитие, което се разглежда като негативна тенденция.

Резултати от проведени изследвания за различни периоди [2], [3] сочат, че въпреки стремежа за постигане на по-високо равнище на развитие, всяка община “се движи” около своето равновесно място при подредбата на всички общини в страната. Поради това се приема, че промените са по-значими, ако рангът според интегралната оценка при развитите общини се изменя с 10 и повече пункта, при средноразвитите общини – с 20 и повече пункта, а при изоставащите общини – с 30 и повече пункта.

В съответствие с това за периода 2000-2004 г. при седем общини в областта промените са оценени като по-значими. Това са общините Гоце Делчев, Петрич, Разлог, Хаджидимово, Белица, Гърмен и Якоруда. Първите четири общини са идентифицирани като средно развити и са се развивали по първи модел, т.е. търсят напред в подредбата своето място. Община Белица също се развивала по първи модел, но въпреки това остава в групата на изоставащите общини. Средноразвитите общини

Гърмен и Якоруда са се развивали по трети модел, т.е. те също търсят напред своето място, при което степента на неустойчивост нараства.

За периода 2004-2006 г. при пет общини в областта промените са оценени като по-значими. Това са общините Банско, Благоевград, Гърмен, Струмяни и Якоруда. Няма община в областта, която се е развивала по първи модел. Община Благоевград, която и за 2004 г., и за 2005 г. се идентифицира като развита, през 2006 г. преминава в групата на средноразвитите общини. Общините Гърмен и Якоруда, които за периода 2000-2004 г. са отишли твърде напред в подредбата, за периода 2004-2006 г. се развиват по втори модел, т.е. търсят назад своето равновесно място. Община Банско се е развивала по трети модел, при което отива напред в подредбата с 54 пункта, а общините Благоевград и Струмяни отиват назад в подредбата съответно с 22 и 33 пункта.

Когато конкретна община отиде твърде напред в подредбата, логично е през следващия период тя да търси назад своето равновесно място. Това се потвърждава от развитието на общините Гърмен и Якоруда. За периода 2003-2004 г. тези две общини отиват твърде напред в подредбата, поради което за периода 2004-2006 г. се отчита предвижване назад.

В Благоевградска област за периода 2004-2006 г. само общините Белица и Якоруда се идентифицират като изоставащи. Според приетият критерий, тези две общини формират един

изоставащ район в областта. Развитието на туристическия бизнес и възможността за баланс между зимен и летен туризъм извежда община Банско през 2006 г. в групата на развитите общини в страната. Останалите общини в областта се оценяват като средноразвити и запазват своите позиции или търсят своето равновесно място напред, респ. назад в подредбата на фона на всички общини в страната.

* * *

Под влияние на туристическия бизнес, най-значими положителни промени за периода 2000-2006 г. се отчитат при общините Банско и Разлог. Планините и множеството минерални извори на територията на областта предлагат възможности за развитие на различни видове туризъм. Запазването на уникалната природа, съхраняването на културно-историческото наследство и местните традиции, доизграждането и поддържането на техническата и транспортната инфраструктура са от първостепенно значение за повишаване равнището на социално-икономическо развитие на общините в областта.

С присъединяването на страната към Европейския съюз, възможностите за изграждане на устойчива социално-икономическа среда на общинско равнище, при отчитане на екологичните изисквания, се разширяват. Ефикасното използване на тези възможности несъмнено ще съдейства за намаляване на междуобщинските различия и постигане на териториално сближаване.

Използвана литература:

1. Плюта, В. Сравнителный многомерный анализ в экономических исследованиях. Методы таксономии и факторного анализа. М., Статистика, 1980.
2. Янкова, Н. Различия в развитието и конкурентоспособност на общините в Р България през периода 2000-2002 г. Икономически изследвания, кн.3, 2005.
3. Янкова, Н. Различия в развитието на териториалните единици в страната за периода 2003-2004 г. Икономически изследвания, кн.1, 2008.
4. Янкова, Н. Различия и устойчивост в развитието на общините в България за периода 2000-2004 г. Сб. Управление и устойчиво развитие, кн.3-4, 2008.
5. Янкова, Н. и колектив. Териториални различия в България – тенденции, фактори, политики. – Колективен изследователски проект към Икономически институт на БАН, завършен през 2009 г.

дл. ас. ЕВГЕНИ ГЕНЧЕВ

ТРАКИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ, ГР. СТАРА ЗАГОРА

ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ОСЪЩЕСТВЯВАНЕ НА МАРКЕТИНГОВАТА ОРИЕНТАЦИЯ НА ФИРМАТА

PRECONDITIONS FOR REALIZATION OF THE FIRM'S MARKETING ORIENTATION

Chief Assistant Prof. EVGENI GENCHEV

TRAKIA UNIVERSITY, STARA ZAGORA

Abstract: The subject of marketing orientation has been of interest to researchers for several years. This article contributes to that body of literature by investigating the antecedents of marketing orientation of firms in Bulgaria. The main purpose of the paper is to analyze data from 24 wine processing firms to assess the relationships of some precondition to marketing orientation as: management emphasis on marketing orientation, centralization, interdepartmental connectedness and strategic flexibility with the level of marketing orientation. Both top management emphasis on marketing orientation and interdepartmental connectedness were identified as significant positive predictors of a marketing orientation. The relationship between the centralization and strategic flexibility to marketing orientation were identified as non-significant.

Key words: marketing orientation; preconditions, Bulgarian firms.

Въведение:

Предметът на маркетинговата ориентация е интерес за учените в продължение на няколко години. Тази статия допринася към тази научна област чрез проучване на предпоставките за маркетингова ориентация на фирми в България. Основната цел на разработката е да направи оценка на връзките на някои предпоставки за маркетингова ориентация (отношение на мениджмънта към маркетинговата ориентация, централизация, сътрудничество между различните отдели на фирмата, стратегическа гъвкавост) върху нейното осъществяване. Обект на изследването са 72 фирми винопроизводители в България. Нашето анкетно проучване беше проведено през периода февруари – март 2007г. Методът за проучване, който избираме е пощенска анкета. Бяха изпратени анкетни карти до всичките 72 фирми на целевата съвкупност и в предварително определения срок от четири седмици за получаване на отговорите, бяха получени общо 24 от тях.

Две от предпоставките- отношение на мениджмънта към маркетинговата ориентация и сътрудничеството между различните отдели на фирмата бяха идентифицирани като статистически значими положителни предиктори на маркетинговата ориентация. Връзката между централизацията както и на стратегическа гъвкавост върху маркетинговата ориентация бяха идентифицирани като не статистически значими.

Резултати и обсъждане:

Коли и Яворски¹ (1990) през са първите, които разработват общ теоретичен модел, обхващащ:

- а) предпоставки за осъществяване на маркетинговата ориентация;
- б) самата маркетингова ориентация и нейните съставни елементи;
- в) резултатите (следствията) от маркетинговата ориентация.

¹ Kohli, Ajay K., and B. J. Jaworski., 'Market Orientation: The Construct, Research Propositions, and Managerial Implications', Journal of Marketing, 1990, 54 (April), p.7

Коли и Яворски¹ (1990) определят предпоставките за маркетинговата ориентация, като “фактори, които спомагат или възпрепятстват осъществяването на бизнес-философията, представляваща – маркетингова концепция”. Според авторите съществуват различни предпоставки, но три групи от тях са особено важни:

- **А) Предпоставка – “отношение на мениджърите към маркетинговата концепция за управление”**

Особено важно е да се подчертае, че до момента, докато организацията не получи ясни сигнали от собствените си мениджъри, относно важността на това тя да бъде в унисон с потребителските предпочитания, то тя не би станала маркетингово ориентирана. Тук се включват възможностите на мениджърите за правилна оценка на ситуацията, за поемане на риск, притежават ли необходимите качества, образование и т.н. За да бъде ефективно управлението, то трябва ясно да определи отговорностите на служителите на фирмата.

Самите Коли и Яворски добавят, че отношението на висшия мениджмънт към маркетинговата ориентация е една от основните предпоставки за постигането ѝ.

Разбира се те не са първите, навлизащи в дълбочина, по този въпрос. Преди тях Уебстер² (1988), също подчертава, че създаването на “потребителски ориентирани ценности и убеждения е единствено отговорност на висшия мениджмънт на фирмата”, а Вонг, Сондърс и Дойл³ (1989) стигат до заключение, че най-честата причина,

² Webster, F. E., Jr., “Rediscovering the Marketing Concept,” *Business Horizons*, 31 (May-June), 1988, pp. 37

³ Wong, V., J. Saunders, P. Doyle “The barriers to achieving stronger market orientation in British companies: an exploratory study”, proceedings of the 22nd Marketing Education Group Conference, 1989, pp. 45

възпрепятстваща маркетинговата ориентация според функционалните мениджъри на изследваните от тях фирми е “очевидната трудност в опитите за промяна на традиционното мислене и практики или собствените интереси на служителите в различните отдели”. Втората по значимост причина е липсата на достатъчно сътрудничество и координация между функционалните отдели.

В подкрепа на гореспоменатото Авлонитис и Гоунарис⁴ (1999) също считат, че мениджърите трябва да настроят структурно така компанията, че тя да “отразява и благоприятства възприемането на новата стратегия, по такъв начин, че тази структура и стратегия да са хармонично помежду си и да допринесат за достигане на целта – по-добро пазарно адаптиране”.

Поради всички гореспоменати доводи, ние също ще допуснем, че тежестта и важността, която мениджмънта поставя на осъществяването на маркетинговата ориентация, спомага за нейното навлизане и прилагане от цялата фирма.

- **Б) Предпоставка – “организационна система и структура”**

Всяка една организация (фирма) притежава специфични особености по отношение на някои характеристики като – степен на централизация; степен на формализация на процедурите; брой йерархични нива; участието на мениджърите при определяне стратегията на фирмата; наличие на определени комуникации; правила и санкции в организацията и др.

Според Вонг, Сондърс и Дойл (1989), организационната структура на фирмата (организацията) представлява “съвкупност от връзки и взаимоотношения между отделните нива

⁴ Avlonitis, G.J. and Gounaris, S.P., “Marketing orientation and its determinants: an empirical analysis”, *European Journal of Marketing*, Vol. 33 No. 11/12, 1999, pp. 1006

на управление и отделните функционални области”³.

Най-общо казано, степента на централизация, може да се определени от това каква част от фирмените решения се вземат от висшия мениджмънт и какво е участието на останалите служители в този процес.

Хейдж (1965) пише, че степента на централизацията може да бъде измерена, “чрез отношението на длъжностите (служителите), които вземат участие във вземането на решения и обхвата от решения в които те участват”⁵. Колкото е по-малък техният дял и по-тясна областта от решения в които те могат да вземат участие, толкова организацията е по-централизирана.

Яворски и Коли (1993)⁶ допускат, че организационната структура може да бъде както стимулатор, така и препятствие за осъществяването на маркетинговата ориентация.

• **В) Предпоставка – “взаимоотношения между отделите”** – засяга нивото и характера на връзките между отделните функционални звена в компанията, който Яворски и Коли (1993), определят като “степента на формални и неформални директни контакти между служителите на различните отдели”⁷. Доброто взаимодействие между тях би благоприятствало размяната на пазарна информация, докато конфликти между тях често се разглеждат като бариера за подобряване на организационните резултати.

⁵ Hage, J. “An axiomatic theory of organization” Administrative Science Quarterly, Dec1965, Vol. 10 Issue 3, pp. 295

⁶ Jaworski, B.J. and Kohli, A.A., “Market orientation: antecedents and consequences”, Journal of Marketing, Vol. 57 No. 3, 1993, pp. 53-70

⁷ Jaworski, B.J. and Kohli, A.A., “Market orientation: antecedents and consequences”, Journal of Marketing, Vol. 57 No. 3, 1993, pp. 56

По-късно Малтц и Коли⁸ (2000) потвърждават, че е налице отрицателна статистически значима връзка между степента на вътрешно фирмено сътрудничество и нивото на конфликти между маркетинга и другите функционални отдели.

Някои автори споменават и за влиянието на още един фактор върху развитието на маркетинговата ориентация, а именно:

• **Г) Предпоставка (фактор) - стратегическа гъвкавост на фирмата.**

Новата динамична среда налага и ново поведение от страна на фирмата. Узунова (2004) счита, че съвременните фирми функционират в динамична среда, в която “промяната вече не е случайност, а правило”⁹. Поради тази причина бързото приспособяване на фирмата, към променящите се условия на средата е въпрос на оцеляване.

В подкрепа на това становище проф. Манов (2005) изтъква, че “сега фирмата се разглежда като „отворена система”. Главните предпоставки за успех в дейността на фирмата се търсят не вътре в нея, а вън от фирмата - в нейното обкръжение. При новата парадигма успехът се свързва с това, доколко фирмата е в състояние да се приспособява удачно към своето външно обкръжение – икономическо, политическо, социално-демографско, екологическо и технологическо”¹⁰.

Идеята да изследваме предпоставката – стратегическа гъвкавост на фирмата се крепи на две причини:

⁸ Maltz, E., A.K. Kohli “Reducing Marketing’s Conflict With Other Functions: The Differential Effects of Integrating Mechanisms” Journal of the Academy of Marketing Science Volume 28, No. 4, 2000, p. 479-492.

⁹ Узунова Юлия, Стратегическата маркетингова активност. Устойчивост на фирмите при промени, ИК Стено”, Варна,2004, с.5

¹⁰ Манов, В. “Новата парадигма на диалога фирма – обкръжаваща среда” сп. “Икономически алтернативи”, бр.2, 2005г. с.3

А) Считаме, че тя е изключително важно конкурентно предимство – характерен признак на маркетингово ориентираната фирма;

Б) Нейното влияние върху степента на маркетингова ориентация е много слабо изследвано с някои редки изключения.

Грюъл и Тансухай (2001)¹¹ измерват стратегическата гъвкавост на фирмата, чрез определяне на няколко променливи – способността ѝ да разпределя ефективно инвестиции между отделните си бизнес единици; способността ѝ да търси възникващи възможности в променящата се обкръжаваща среда; способността ѝ да се справи с различните пазарни рискове, както и това - дали е гъвкава по отношение разпределение на човешките ресурси. Изследването на Грюъл и Тансухай

¹¹ Grewal, R. and P. Tansuhaj (2001), "Building Organizational Capabilities for Managing Economic Crisis: The Role of Market Orientation and Strategic Flexibility," *Journal of Marketing*, 65 (2), 67-80

показва, че стратегическата гъвкавост е особено полезна, когато фирмата се нуждае от оцеляване при криза и важността ѝ става все по-ключова при нарастване на конкурентната среда.

За да обобщим и придобием по-точна представа, ще проследим някои изследвания, чиито автори са се опитали да анализират евентуалната връзка между част от характеризираните по-горе предпоставки (фактори) и степента на маркетинговата ориентация. Разбира се в литературата са използвани и някои други предпоставки (споменахме за степента на конфликти между отделите, за интеграция между отделите, способността на мениджърите за поемане на риск и др.), но те са обхванати в единични изследвания. Затова считаме, че обобщените резултати в таблица 1, ни дават достатъчно основания да се спрем точно на четирите вече споменати фактори при провеждане на емпиричното изследване и анализа в трета глава.

ТАБЛИЦА 1
Фактори и влиянието им върху маркетинговата ориентация
(Посочена посоката на влиянието и нивото на значимост)

Организ. елементи/ Автори	Отношение на мениджмънта към маркетинговата ориентация	Стратегическа гъвкавост на фирмата	Степен на централизация	Сътрудничество между различните отдели на фирмата
1. Яворски и Коли ¹² (изв. 1)	Стат. значимо (0,001)	-	Стат. значимо (негативно) (0,01)	Стат. значимо (0,01)
(извадка 2)	Стат. значимо (0,001)	-	Не стат. значимо	Стат. значимо (0,01)
2. Авлонитис и Гоунарис ¹³	Стат. значимо	-	Стат. значимо (негативно)	-
3. Харис и Пиърси ¹⁴	-	-	Стат. значимо (0,01)	Стат. значимо (0,05)

¹² Jaworski, B. J. and Kohli, A. K. (1993). 'Market Orientation: Antecedents and Consequences', *Journal of Marketing*, Vol. 57, July, 53-70.

¹³ Avlonitis, G.J. and Gounaris, S.P., "Marketing orientation and its determinants: an empirical analysis", *European Journal of Marketing*, Vol. 33 No. 11/12, 1999, pp. 1003-1037

Организ. елементи/ Автори	Отношение на мениджмънта към маркетинговата ориентация	Стратегическа гъвкавост на фирмата	Степен на централизация	Сътрудничество между различните отдели на фирмата
4. Пулендран и кол ¹⁵	Стат. значимо (0,05)	-	Не стат. значимо	Стат. значимо (0,10)
6. Грюъл и Тансухай ¹⁶	-	Стат. значимо (0,05)	-	-
7. Тау и Морган ¹⁷	Стат. значимо (0,001)	Стат. значимо (0,001)	Не стат. значимо	-
8. Куада и Буатси ¹⁸	Стат. значимо (0,01)	Не стат. значимо	Стат. значимо (0,10)	Стат. значимо (0,10)
9. Грийн ¹⁹	-	Стат. значимо (0,01)	Не стат. значимо	Стат. значимо (0,01)

*Където не е посочено негативно, посоката на връзката е позитивна.

¹⁴ Harris, L.C., N. F. Piercy "Management behavior and barriers to market orientation in retailing companies" The Journal of services marketing, Vol. 13, 2, 1999, pp. 113-131

¹⁵ Pulendran, Sue, R. Speed, and R. E. Widing II, "The Antecedents and Consequences of Market Orientation in Australia," *Australian Journal of Management*, 25 (September), 2000, 119-143

¹⁶ Grewal, R. and P. Tansuhaj (2001), "Building Organizational Capabilities for Managing Economic Crisis: The Role of Market Orientation and Strategic Flexibility," *Journal of Marketing*, 65 (2), 67-80

¹⁷ Tay, Linda and N. A. Morgan "Antecedents and consequences of market orientation in chartered surveying firms" *Construction Management and Economics*, 20, 2002, pp. 331-341

¹⁸ Kuada, J. and S. N. Buatsi "Market Orientation and Management Practices in Ghanaian Firms: Revisiting the Jaworski and Kohli Framework" *Journal of International Marketing*, Vol. 13, No. 1, 2005, pp. 58-88

¹⁹ Green K. W. Jr., R. A. Inman, G., Brown, T. H. Willis "Market orientation: relation to structure and performance". *Journal of Business & Industrial Marketing* 20/6 (2005) pp. 276-284

Поясняваме че за измерване на стратегическа гъвкавост на фирмата сме използвали скала взаимствана от Грюъл и Тансухай (2001)²⁰, състояща се от 4 въпроса, а за останалите три

²⁰ Grewal, R. and P. Tansuhaj (2001), "Building Organizational Capabilities for Managing Economic Crisis: The Role of Market Orientation and Strategic Flexibility," *Journal of Marketing*, 65 (2), 72

предпоставки – скалите приложени от Яворски и Коли (1993)²¹

Проведен е анализ за валидация на използваните скали, който показва, че те имат задоволителни стойности на коефициента на $\alpha > 0,70$ и можем да считаме, че те са приложими в нашето изследване.

²¹ Jaworski, B., A.K. Kohli "Market Orientation: Antecedents and Consequences," *Journal of Marketing*, 57 (July), 1993, p.66-67

Една от задачите на настоящата статия е да се установи кои са отличителните различия между фирмите в двата клъстъра по отношение предпоставките за маркетинговата ориентация. За да анализираме по-задълбочено отличителните характеристики между двете групи (клъстъра), провеждаме еднофакторен анализ на вариацията (АНОВА), с цел да го използваме като тест за значимост на разликите.

В конкретния случай нулевата хипотеза ще гласи, че между предпоставките за маркетингова ориентация между двата клъстъра не

съществува статистически значима разлика.

Алтернативната хипотеза ще гласи, че двата клъстъра се различават помежду си по отношение предпоставките за маркетингова ориентация.

Длъжни сме да поясним, че коректното изпълнение на анализа на вариацията изисква някои условия²² които сме изпълнили.

Нека да разгледаме и резултатите от проведения статистически анализ:

²² Съйкова, И. Статистически изследвания на зависимости и други връзки в социално-икономическата област, I част, УИ Стопанство, С. 1991г., с.147

ТАБЛИЦА №2

Анализ на средните величини и дисперсията в двата клъстъра

Група/ Фактор	Отношение на мениджмънта към маркетинговата ориентация			Степен на централизация			Сътрудничество между отделите			Стратегическа гъвкавост на фирмата		
	Средна стойност	Тест на Левин	Ниво на значимост	Средна стойност	Тест на Левин	Ниво на значимост	Средна стойност	Тест на Левин	Ниво на значимост	Средна стойност	Тест на Левин	Ниво на значимост
Силно маркетингово ориентирани (група n1=17)	3,62	0,93	0,016**	2,87	0,58	0,185	3,41	0,84	0,000**	3,54	0,43	0,057*
Средно маркетингово	2,96	0,93	0,016**	3,29	0,58	0,185	2,57	0,84	0,000**	2,93	0,43	0,057*

Група/ Фактор		Отношение на мениджмънта към маркетинговата ориентация			Степен на централизация			Сътрудничество во между отделите			Стратегическа гъвкавост на фирмата		
оригинални (група n2=7)													
Средно за извадката		3,43			2,99			3,17			3,36		

*Статистически значимо при равнище $\alpha < 0,10$

**Статистически значимо при равнище $\alpha < 0,05$

Изводите от изследването са следните:

1) Въз основа на анализа в Табл.2 може да считаме, че съществуват статистически значими различия между фирмите в двата отделни клъстера по отношение на два от четирите изследвани фактора-предпоставки: мениджмънта към маркетинговата ориентация (Равнище на значимост=0,016) и сътрудничество между отделите (Равнище на значимост=0,000).

2) По отношение на третия фактор-предпоставка стратегическа гъвкавост на фирмата също могат да се открият различия само че при малко по-високо равнище $\alpha < 0,10$.

Единствената предпоставка, която не оказва влияние върху степента на маркетингова ориентация на

изследваните фирми въз основа на емперичните данни е степента на централизация във фирмата.

Можем да направим извода, че насочване на усилията на мениджмънта на фирмата към първите две предпоставки ще увеличи тяхната степен на маркетингова ориентация.

3) Имайки предвид установената връзка между степента на маркетингова ориентация (тази статия е част от дисертационния труд на автора), както към рентабилността, така и към общата оценка за дейността на фирмата (която се изследва в самата дисертация), бихме могли да използваме модифицираните от нас скали като прецизно средство за откриване на слабости в дейността, нуждаещи се от коригиране с цел подобряване на гореспоменатите показатели.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Манов, В. "Новата парадигма на диалога фирма-обкръжаваща среда", сп."Икономически алтернативи", бр.2, 2005, с.3-12
2. Съйкова, И. Статистически изследвания на зависимости и други връзки в социално-икономическата област, I част, УИ Стопанство, С. 1991г
3. Узунова Юлия, Стратегическата маркетингова активност. Устойчивост на фирмите при промени, ИК Стено", Варна, 2004г.

4. Avlonitis, G.J. and Gounaris, S.P., "Marketing orientation and its determinants: an empirical analysis", *European Journal of Marketing*, Vol. 33 No. 11/12, 1999, pp. 1003-1037
5. Green K. W. Jr., R. A. Inman, G., Brown, T. H. Willis "Market orientation: relation to structure and performance". *Journal of Business & Industrial Marketing* 20/6 (2005) pp. 276–284
6. Grewal, R. and P. Tansuhaj (2001), "Building Organizational Capabilities for Managing Economic Crisis: The Role of Market Orientation and Strategic Flexibility," *Journal of Marketing*, 65 (2), 67-80
7. Hage, Jerald. "An axiomatic theory of organization" *Administrative Science Quarterly*, Vol. 10 Issue 3, Dec1965, pp. 289-320
8. Harris, L.C., N. F. Piercy "Management behavior and barriers to market orientation in retailing companies" *The Journal of services marketing*, Vol. 13, 2, 1999, pp. 113-131
9. Jaworski, B., A.K. Kohli "Market Orientation: Antecedents and Consequences," *Journal of Marketing*, 57 (July), 1993, p.53–70
10. Kohli, Ajay K., and B. J. Jaworski, 'Market Orientation: The Construct, Research Propositions, and Managerial Implications', *Journal of Marketing*, 1990, 54 (April), c. 1-18.
11. Kohli, A. K., B. J. Jaworski, and A. Kumar, 1993. "MARKOR: A Measure of Market Orientation", *Journal of Marketing Research*, 30 (November), 1993, c. 467-477
12. Kuada, J. and S. N. Buatsi "Market Orientation and Management Practices in Ghanaian Firms: Revisiting the Jaworski and Kohli Framework" *Journal of International Marketing*, Vol. 13, No. 1, 2005, pp. 58–88
13. Maltz, E., A.K. Kohli "Reducing Marketing's Conflict With Other Functions: The Differential Effects of Integrating Mechanisms" *Journal of the Academy of Marketing Science* Volume 28, No. 4, 2000, p. 479-492.
14. Pulendran, Sue, R. Speed, and R. E. Widing II, "The Antecedents and Consequences of Market Orientation in Australia," *Australian Journal of Management*, 25 (September), 2000, 119-143
15. Tay, Linda and N. A. Morgan "Antecedents and consequences of market orientation in chartered surveying firms" *Construction Management and Economics*, 20, 2002, pp. 331-341
16. Webster, F.E., Jr., *Market- Driven Management: Using the New Marketing Concept to Create a Customer- Oriented Company*, New York, John Wiley & Sons, 1994
17. Wong, V., J. Saunders, P. Doyle "The barriers to achieving stronger market orientation in British companies: an exploratory study", proceedings of the 22nd Marketing Education Group Conference, 1989, pp. 35-64

ст.н.с. д-р НОНА МАЛАМОВА
ИНСТИТУТ ПО АГРАРНА ИКОНОМИКА, СОФИЯ

**УСЛОВИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА МЕСНА ИНДУСТРИЯ СЛЕД
ПРИСЪЕДИНЯВАНЕТО КЪМ ЕС**

**THE CONDITIONS FOR THE BULGARIAN MEAT INDUSTRY DEVELOPMENT
AFTER THE ACCESSION TO THE EU**

Senior Research Associate NONA MALAMOVA, PhD
INSTITUTE OF AGRICULTURAL ECONOMY, SOFIA

Abstract: The presented paper evaluates the conditions for the Bulgarian meat sector development after the accession to the European Union. The analyse is complemented by the ending containing main findings and conclusions. It points to the chances and threats of further development of the meat sector in Bulgaria.

Key words: meat industry, accession to the EU, conditions for development

Развитието на месната индустрия е резултативна величина от въздействието на следните фактори от средата:

- промени в популацията на отглежданите селскостопански животни;
- възможности за износ;
- условия за внос на суровина за месопреработката;

- промени в потреблението на месо и месни продукти (неговият модел, структурни характеристики, количествени и качествени измерения).

Намаляването на популацията на основните видове селскостопански животни продължи и през 2007 година година (табл.1).

Табл.1 Брой отглеждани селскостопански животни към 01.11.2007, % годишна промяна

ЕРД	- 4,0
Свине	- 12,2
ДРД	- 7,4

Източник: Ситуационно-перспективен анализ на червено месо през 2007 г. и прогноза за 2008 г., МЗХ, 2008

По данни на ВРЕХ[9] и Евростат [6], България е сред трите страни членки на ЕС-27 с най-неблагоприятна промяна през 2007 г. по отношение броя на отглежданите свине - Словакия (-22,9%); Литва (-16,7%), България (-12,2%). По отношение редуцирането на отглежданите говеда България отново е сред трите страни от ЕС-27 с най-неблагоприятна динамика – Литва (-6,1%; България (-4,0%), Румъния (-3,9%).

Ценовите промени на зърнените храни директно рефлексират върху цените на производител на животинска

продукция поради високият дял на фуража в разходите за производството на животинска продукция (особено на производствените разходи за свине и птици) - от 50% до 70 %.

Пазарният ефект от високите и нарастващи разходи за фураж (табл.2) дава основание да се предположи засилване на процеса на редуциране на стадата, което ще увеличи слабо броят на кланетата през 2008. През 2009 може да се очаква спад в промишления добив на месо.

Табл. 2 Годишна промяна на цените на фуражни смеси, в %

	2007/2006 - %
Прасета	
Стартер	24,8
Подрастващи	27,3
Угояване	35,0
Свине майки	36,3
Телета, агнета	31,0
Крави, овце	37,1

Източник: Ситуационно-перспективен анализ на червено месо през 2007 г. и прогноза за 2008 г., МЗХ, 2008

Демотивирацият ефект за отглеждането на животни от рода на свинете и ДРД се засилва и от промяната с отрицателен знак в средногодишните изкупни цени. Увели-

чаването на изкупните цени за ЕРД също не е стимулиращо, защото е 4 пет пъти по-ниско от увеличението на цените на фуражите през този период (табл.2, табл.3).

Табл.3 Годишна промяна в средногодишните изкупни цени по видове животни

	2007/2006 - %
Телета	6,3
Говеда угоени	9,2
Прасета угоени	-14,7
Свине майки	-14,5
Агнета	0,3
Шилета	-2,6
Овце	10,4

Източник: Ситуационно-перспективен анализ на червено месо през 2007 г. и прогноза за 2008 г., МЗХ

Възможности за износ силно детерминират управленческите решения в сектора.

Много български производители от сектора са силно мотивирани за разрастване на износа си за да увеличат възвръщаемостта от направените през последните години мащабни инвестиции и нарастването на производствения капацитет. В потвърждение на този извод са данните за значително нарастване броя на предприятията получили разрешение да изнасят продукция до други държави членки на ЕС за периода ноември 2007-юли 2008 г.

Европейската комисия с Решение на 2007/716/ЕО/ от 30 октомври 2007 г. даде преходен период на 378 месопреработвателни предприятия в

България до края на 2009 г., за да въведат изискванията, предвидени в регламенти (ЕО) №852/2004 и (ЕО) №853/2004 [4]. Само 18 предприятия за добив и преработка на червено месо 12 предприятия за птиче месо бяха оценени като напълно отговарящи на европейските изисквания и получиха разрешение да изнасят продукция до други държави членки на ЕС [3]

За по-малко от година (по данни на Асоциацията на месопреработвателите в България) броят на извадените от негативния списък и одобрени за търговия в страните от ЕС предприятия се увеличи над четири пъти и достигна 128 предприятия, което представлява 32 % от всички (428 броя) предприятия в сектора.

Статистическите данни на ЕК [5] показват високи нива на самозадоволяване в ЕС-15 със свинско (107,6%) и птиче месо (102,8%). Самозадоволяването на ЕС 15 с говеждо месо е 96,3% за 2005 г.

Прогнозите за пазара на месо и месни продукти в ЕС за периода 2006 – 2014[8] очертават различни тенденции за производството, потреблението и търговията с различните видове месо.

Пълното премахване на премиите за клане и премиите за крави майки в някои страни от ЕС-15, основни производители на говеждо месо, се очаква да доведе до намаляване производството на говеждо месо в средносрочния период до 2014. В европейския сектор на говеждото месо се задълбочава тенденцията за *увеличаване на потреблението и недостиг на произвежданото месо*. Очаква се *страните от ЕС да останат нетен вносител* на говеждо с внос от около 300-500 хил.тона.

Секторът птиче месо ще продължи да бъде най-бързо развиващият се сектор на месната промишленост в света. Очаква се потреблението на птиче месо на лице от домакинствата от ЕС да нарасне от 22 кг през 2006 до 24,3 кг през 2014 г. Очаква се ЕС да стане нетен вносител на птиче месо. Страните от ЕС вероятно ще загубят статута си на нетен износител до 2014 г.

Пазарът на преработени месни продукти в ЕС се оценява на стойност от около 106 млрд. евро и представлява около 10 % от пазара на храни и напитки в Европа. Най-голям дял в общото производство на преработени месни продукти заемат студено и топло пушените месни продукти с дял от 35 %; производството на бекон и шунка заемат 31 %, производството на деликатесни месни продукти заема 20%. Значително

по-малък дял се пада на производството на замразени "удобни" месни храни и месни консерви. Очаква се пазарът на преработени месни продукти да нараства с около 2% годишно в периода до 2010 г. [2].

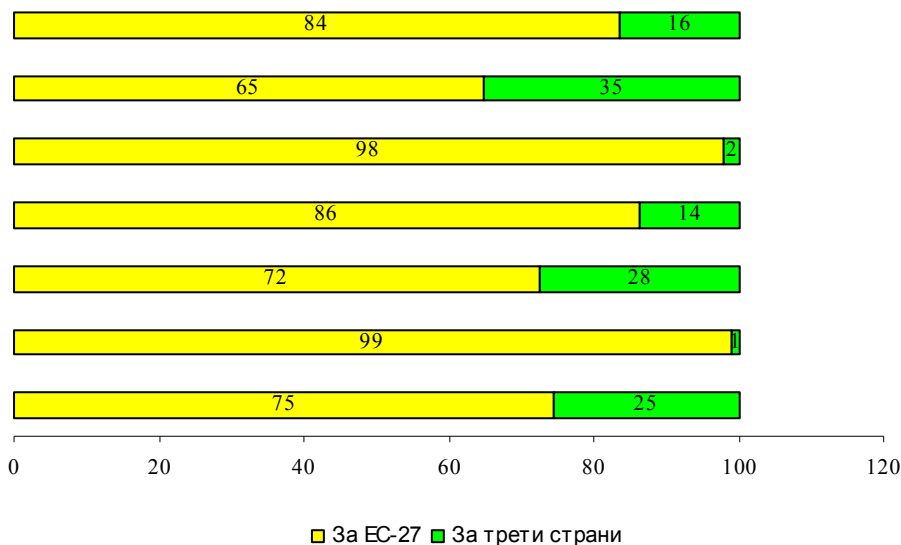
Производството на свинско месо и неговата консумация се очаква да нараснат за периода 2006-2014 с темпове по-ниски от тези за миналото десетилетие, поради конкуренцията на пилешкото месо и високите цени на фуражите.

Производството на овче и козе месо през 2006 в ЕС-25 е намаляло спрямо предходната година с 1,5% и се очаква да продължи да намалява поради ефекта от премахване премиите за овце в основните страни производителки. Вносът се проектира слабо да нарасне в края на периода за да удовлетвори вътрешното потребление, което се очаква да намалява с по-ниски темпове от намаляването на производството пред последните години.

Следователно до 2014 година се очертава слабо нарастване на вноса за ЕС 25 на месо от ЕРД, месо от ДРД, птиче месо и преработени месни продукти.

Възможностите за експортно субсидиране на износа за трети страни, които действат в ЕС имат малко значение за България, тъй като относителният дял на износа на България за трети страни е малък (фиг.1). Все пак по отношение на износа на колбаси от свинско месо (35% - към трети страни), свинско месо (28% ориентиран към трети страни) и месо от ЕРД (25% - към трети страни) експортното субсидиране би могло да има чувствително положително въздействие.

Фиг.1 Географски направления на износа на месо и месни произведения от България през 2007 г., %

Източник:

Ситуационно-перспективен анализ на червено месо през 2007 г. и прогноза за 2008 г., МЗХ

Експортните субсидии при износ на охладено/замразено свинско месо в размер на 31,1 евро за 100 кг за каркаси и разфасовки и 19,4 евро за 100 кг за свински гърди бяха въведени през ноември 2007 г., отменени при износ към страни от Европейския съюз от 8 август 2008 г., но остават непроменени при износ на месни продукти от свинско месо за трети страни.

Реализирането на възможностите за износ от България ще зависи предимно от ценовите съотношения, които са благоприятни за България на два от пазарите за месо на ЕС- пазар на птиче месо и пазар на месо от ДРД. Устойчивото и разширяващо се присъствие на тези пазари през последните години също е благоприятстващ фактор.

Цените на агнешкото месо за третото тримесечие на 2007 г. в ЕС-25 и България за 100 кг кланично тегло по данни на Евростат [7] и САПИ ООД са съответно : 557 евро и 481 евро

През юни 2006 г. по данни на Евростат, птичето месо в ЕС25 се търгува на едро за 176 евро за 100 кг [5].

По данни на САПИ ООД цените на замразените пилета на едро в България за второто тримесечие на 2006 г. са 124 евро за 100 кг. За същия период на 2007 г. цените са 152 евро за 100 кг.

От 1 юли 2008 беше премахната забраната за износ на свинско месо от България, налагана по ветеринарни причини. Очаква се този факт да повлияе положително върху свиневъдния сектор.

Възможностите за износ на свинско месо са малки предвид високото ниво на самозадоволяване в ЕС и неблагоприятните ценови съотношения. Цените на свинско месо кланично тегло през 2007, 2008 и прогнозните за първата половина на 2009 за ЕС-25 остават под 200 евро за 100 кг. По данни на САПИ ООД цените на свинско месо за май 2008 са над 200 евро за 100 кг.

Условитая за внос също са много важен фактор за реструктуриране при

наличието на суровинен дефицит в сектора.

Големият дефицит на производство на говеждо и свинско месо - равнището на самозадоволяване едва съответно

58% и 48% (табл.4), определя голямото значение на условията за внос на суровина за развитието на месопреработвателната индустрия в България.

Табл.4 **Баланс на месото и равнище на самозадоволяване в България, 2007**

Вид на месото	Производство, t	Внос, t	Износ, t	Вътрешно потребление, t	Равнище на самозадоволяване, %
От ЕРД	21778,1	20111,9	4081,9	37801,1	58
От свине	76303	83614,4	626	159291,4	48
От ДРД	21277,4	174,6	7123,4	14328,6	148
Месо и субпродукт и от птици	116389	43610,9	12446	147553,9	79

Източници: Дейност на кланиците за червени меса и производство на месо в България през 2007, МЗХ, дирекция "Агростатистика", Дейност на кланиците за бели меса в България през 2007 г.

*Равнище на самозадоволяване - производство/потребление, %

След влизането в ЕС България се наложи да направи неблагоприятни промени в продуктовата структура на вноса поради необходимостта да се адаптира към европейското законодателство и по-конкретно към повисоките ЕС вносни мита за трети страни. Вносът на замразено говеждо месо, който се осъществяваше главно от Бразилия беше прекратен през 2007. Вносът на говеждо месо намаля повече от 5 пъти спрямо осъществения внос през предходната година. За сметка на това вносът на свинско през 2007 нарасна 1,5 пъти спрямо вносът реализиран през 2006 г. Това промени съществено традиционната продуктова структура на вноса на месо (фиг.2).

Промените в продуктовата структура на вноса на месо налагат промяна в асортимента на произвежданите месни продукти, в специфичните вкусови качества на някои месни продукти или и в двете посоки. При всички случаи България е изправена пред опасността от загуба на традиционни конкурентни предимства на своята месопреработвателна индустрия.

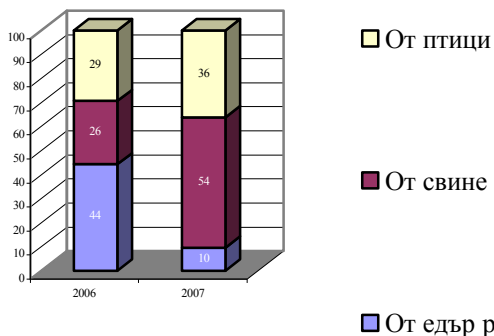
България засили своя интра ЕС импортен статус по отношение вноса на

свинско месо като прекрати вноса от Канада и САЩ, което беше съпътствано от увеличение на цените на предлаганите оферти за внос. Офертите за цените на предлаганата от фирми от ЕС гръбна сланина, получавани от АМБ, сочат нарастване на цените до изключително високи равнища - от 0,75 евро за кг през март 2008 до 1,85 евро за кг на 25 август 2008 г. или увеличението е 2,5 пъти [1].

Това увеличение се определя основно от премахването на экспортните субсидии при износ на свински каркаси, разфасовки и свински гърди, с решение на Управляващият комитет по общата организация на селскостопанските пазари, което влезе в сила от 8 август 2008.

Експортните субсидии при износ на охладено/замразено свинско месо в размер на 31,1 евро за 100 кг за каркаси и разфасовки и 19,4 евро за 100 кг за свински гърди бяха въведени през ноември 2007 г. с цел да се облекчи ситуацията с натрупаните значителни количества на пазара на свинско месо в ЕС.

Фиг.2 Структура на вноса на месо в България през 2006 г. и 2007 г.

Източник: Ситуационно-

перспективен анализ на червено месо през 2007 г. и прогноза за 2008 г., МЗХ, 2008

Увеличението на цените на внасяното за суровина в месопреработвателната индустрия свинско месо ще рефлектират върху увеличението на цените на дребно на месните продукти и ще имат неблагоприятен социален и икономически ефект.

Фактът, че основната част от производството на месо и месни продукти е предназначено за вътрешния пазар означава, че *потребителските нагласи* в голяма степен определят перспективите за развитие на различните производства в сектора.

За изследване потреблението на месо се използват два показателя:

- Потребление на месо в домакинствата, kg на лице годишно;
- Видимо потребление (domestic consumption), изчислено като производство на месо плюс внос, минус износ, разделено на броя на населението - kg на човек от населението.

Първият показател не отчита потреблението в обществения сектор - ресторанти и хотели, болници, казарми, детски градини, старчески домове, домове за сираци и др., както и потреблението на месо за месопреработвателната индустрия, което е значително.

Поради тези особености показателят потребление на месо в домакинствата дава добри резултати при изследване потребителските модели и нагласи, както

и на структурата на потреблението. Показателят потребление на човек от населението отчита по-добре количествените измерения и влагането на месо в месопреработвателната индустрия.

В периода 1999-2007 се очертават няколко тенденции в потреблението на месо и месни продукти от домакинствата (табл.5).

- Увеличава се потреблението на месо от ЕРД, птиче месо, мляно месо, месни полуфабрикати и субпродукти.
- Нараства и потреблението на колбаси.
- През този период потреблението на месни произведения се е увеличило повече от потреблението на месо – нарастването е съответно с 23,3% и 17,6%.
- Намалява потреблението на свинско и агнешко месо.
- Намалява потреблението на консерви

Настъпилите промени в структурата и модела на потребление на домакиноставата по посока на готовите храни, полуфабрикати, колбаси и мляно месо са свързани с интензификацията на живота. Нараства търсенето на продукти по-лесни за приготвяне или готови храни.

Намаляването на потреблението на свинско и агнешко месо се свързва с устойчивото нарастване на цените на

тези продукти през анализирания период.

Потребителските предпочитания към птичето месо са свързани с относително атрактивната му цена по отношение на другите видове меса, както и в определена степен с нагласата към консумиране на здравословни храни.

През 2007 година обаче намалява макар и слабо потреблението на птиче месо спрямо предходната година, намалява и потреблението на малотрайни колбаси и се увеличава потреблението на свинско месо и консерви с месо (табл.5).

Табл.5 Годишно потребление на месо и месни произведения средно на човек в домакинствата (в кг) *

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2007/ 1999, %	2007/ 2006, %
Месо	23,3	22,1	20,9	22,7	24,8	24,2	24,2	26,5	27,4	117,6	103,4
Свинско	6	4,9	3,6	3,6	4,6	4,3	3,6	4,3	5,1	85,0	118,6
Говеждо и телешко	0,7	0,9	0,7	0,8	1	1	1	1	1,1	157,1	110,0
Агнешко и ярешко	2	1,9	1,9	1,8	1,9	1,8	1,6	1,6	1,5	75,0	93,8
Овче, шилешко, козе	1	0,9	0,8	0,8	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5	50,0	83,3
Кайма-смес	4,6	4,5	4,8	5,2	5,5	5,7	6,2	6,8	6,9	150,0	101,5
От домашни птици	6,2	6,2	6,6	7,5	7,8	7,5	7,9	8,9	8,8	141,9	98,9
Субпродукти и карантия	2,7	2,6	2,2	2,7	2,9	3	3	3	3,2	118,5	106,7
Месни произведения	12	11,4	10,4	10,9	11,9	12,7	13,4	14,1	14,8	123,3	105,0
Трайни колбаси и обработено месо	1,4	1,5	1,5	1,8	2	2	2,4	2,6	3	214,3	115,4
Малотрайни колбаси	7,2	6,8	6,6	7	7,4	8	8,5	9	8,9	123,6	98,9
Сланина	0,9	0,8	0,5	0,4	0,5	0,5	0,3	0,3	0,3	33,3	100,0
Консерви с месо	1,7	1,6	1,3	1,1	1,3	1,4	1,2	1	1,2	70,6	120,0
Месни продукти	0,8	0,7	0,5	0,6	0,7	0,8	1	1,2	1,4	175,0	116,7

Източник: НСИ; *не включва количествата консумирания в заведенията за обществено хранене

Установява се правопрпорционална зависимост между промяната в цените на месото и месните продукти и промяната в потребените от домакинствата количества през 2007 г. Макар цената на птичето месо през 2007 да остава най-ниска в сравнение с

цените на другите видове месо, нарастването ѝ спрямо равнището от предходната година е най-голямо (с 15,56%). Цените на свинското месо и на консервите с месо остават стабилни през 2007 година (табл.6).

Табл.6 Средни цени на купени месо, обработено месо и колбаси средно на домакинство за периода 2005-2007 г., лв./кг

	2005	2006	2007	2007/2006, %
Свинско месо	7,21	7,21	7,23	100,28
Агнешко и ярешко месо	7,67	8,35	8,74	104,67
Овче, шилешко, козе месо	4,31	4,66	5,04	108,15
Птиче месо	3,67	3,45	3,99	115,65

Кайма - смес	4,48	4,67	4,81	103,00
Обработено месо	6,64	7,09	7,74	109,17
Колбаси малотрайни	4,17	4,33	4,51	104,16
Колбаси трайни	8,79	9,12	9,7	106,36
Месни консерви	5,4	5,51	5,55	100,73
Сланина	2,65	2,6	2,9	111,54
Субпродукти, карантия	2,65	2,71	2,73	100,74

Източник:НСИ

Табл.7 Потребление на месо в България за периода 2004 - 2007 г., kg средно на човек от населението

	2004	2005	2006	2007
Говеждо и телешко месо	9,5	12,3	13,7	4,9
Свинско месо	15,6	14,9	15,9	20,8
Овче, агнешко и козе месо	1,7	2,1	2,0	1,9
Птиче месо	16,5	16,6	18,5	19,3
Общо	42,4	46,0	50,1	47,0

Източник:НСИ, статистически годишник, 2007

Видимо потребление/domestic consumption/:производство на месо плюс внос, минус износ делено на броя на населението; Брой на населението в България: 2004-7761000;2005-7,7187000, 2006-7 679300;2007-7640240

Количествените измерения и динамика на потреблението на месо и месни продукти се виждат в табл.7 за видимото потребление на месо в България. Драстично намалява количеството потребено на месо от ЕРД през 2007 г. (три пъти в сравнение с предходната година). Увеличава се с 31 % количеството на потребеното свинско месо. Нараства и потребеното количество птиче месо, независимо от отчетения спад в неговото потребление от домакинствата. Очевидно разликата се дължи на увеличението в производството и консумацията на месни продукти, в това число готови и полуготови храни.

Промените в основните фактори от средата определиха състоянието и динамиката на производството на месо и месни продукти през 2007 година и ще засилят въздействието си през следващите няколко години.

Перспективи за развитие на сектора

Данните от представително изследване на предприятията от месодобивния и месопереработвателен

сектор в България /„Conforming to EU standards and market requirements in the SME of Bulgaria: economic and social effects in the food industry” I, проведено през 2007 г. по проект от програма SCOPES показват, че половината от предприятията в сектора работят с по-малко от 50 % от разполагаемия си капацитет. Това означава, че технологичните възможности на предприятията от сектора позволяват увеличаване на производството на месо и месни продукти с около 10 %.

Краткосрочните перспективи са различни за различните видове месо.

- Промисленият добив на говеждо месо се очаква да се увеличи през 2008 година поради продължаващата редуция на стадата, и увеличението на потреблението от домакинствата. През 2009 година се очаква спад в производството поради силно редуциране на популацията животни от рода на ЕРД в страната.

- Увеличената консумация на свинско месо в домакинствата и подобрените условия за износ в трети страни ще стимулират индустрията към слабо

увеличение производството на свинско месо през 2008 година (с около 3% спрямо произведеното количество от предходната година). Силното редуциране на стадата ще доведе до спад в производството през 2009 година и връщане към нивото от 2008 година.

●Средносрочните перспективи за производството на птиче месо са положителни, поради конкурентните цени по отношение на другите видове меса и увеличаващото се използване при подготовката на готови храни, а също и поради устойчивите позиции и разширяващият се пазарен дял на България на вътрешноевропейския пазар. Очаква се стабилизиране на темпа на нарастване около 6-7 % годишно.

●Възможностите за пазарна реализация на овчето и козето месо се очаква леко да се подобрят, поради очакваното слабо нарастване на вноса в ЕС в края на периода 2006-2014. Това ще стимулира промишленото производство на месо от ДРД към слабо нарастване – с около 1-2 % през 2008 и 2009 година.

Очакванията за развитието на месопереработвателната индустрия през 2008 и 2009 година са следните.

●Нарастване на производството на месни продукти за периода 2007-2009 г. Този извод се налага от промяната в условията за пазарна реализация на

продукцията след навлизането на веригите световни магазини и супермаркети, които упражняват силен натиск за намаляване на цените. Това ще тласка индустрията към стремеж за увеличаване на печалбата чрез допълнителна обработка на продукта и добавяне на по-голяма принадлежна стойност.

●Промяната в потребителският профил и изисквания ще увеличат все повече относителният дял на готовите и полуготови месни продукти.

●Забавяне на темпа на нарастване на производството на месни продукти през 2007 и 2008 година като резултат от влошаването на условията за внос на суровина. През 2009 година се очаква да се усети и неблагоприятното въздействие на предизвиканото от силното редуциране на стадата, свиване на потока от селскостопански животни, насочени за клане. Това ще рефлектира директно негативно върху промишления добив на всички видове червено месо, а косвено и върху месопереработвателната индустрия.

●Очертава се загуба на основни конкурентни предимства на нашата месна индустрия, свързани с асортимента и специфични вкусови качества на някои продукти поради осъществяната неблагоприятна промяна в традиционната структура на вноса на суровина.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вероятността за спад на цените на свинското месо в ЕС е малка - Бюлетин за месото, 6-12 октомври 2008, стр.3.
2. Пазарът на преработени месни продукти в ЕС - Бюлетин за месото, 3-9 септември 2007 г., стр. 6.
3. Приложение на Решение 2007/586/ЕО - Официален вестник на ЕС от 25 август 2007 г, стр. 0022-0024.
4. Приложение към Решение на Европейската комисия, (2007/716/ЕО) - Официален вестник на Европейския съюз от 7.11.2007 г.
5. Agricultural Market Prices, European Commission, 2007
6. EU cattle population in December 2007 and production forecast for 2008 – Eurostat Statistics in focus, 49/2008.
7. European Commission, Agriculture and Rural Development DG, 2006
8. Livestock and products, Annual 2007, Gain Report number: E47060, 7/20/2007, USDA Foreign Agricultural Service, Global Agricultural Information Network
9. UK and European Producer Prices - United Kingdom pig Meat Market, may 2008

Доц. д-р ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", БЛАГОЕВГРАД

Докт. МАРИЯ ВАСИЛЕВА,

ЮГОЗАПАДЕН УНИВЕРСИТЕТ "НЕОФИТ РИЛСКИ", БЛАГОЕВГРАД

**РАМСАРСКИТЕ МЕСТА В БЪЛГАРИЯ КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ НА
ЕКОТУРИЗМА**

BULGARIAN RAMSAR SITES AS A RESOURCE FOR ECOTOURISM DEVELOPMENT

Associate Prof. Dr. GEORGI GEORGIEV

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

PhD Student MARIA VASILEVA,

SOUTH WEST UNIVERSITY "NEOFIT RILSKI", BLAGOEVGRAD

Abstract: Bulgarian biodiversity constitutes a solid base for ecotourism development. At the very same time ecotourism facilitates all related to it business services, especially those in the field of small and medium entrepreneurship initiatives. This form of tourism ensures economic and social involvement of local communities and equitable distribution of evolving responsibilities and benefits. It also encompasses important elements of conservation education, interpretation of the natural and cultural heritage and conformity with all forms of sustainable tourism.

Some of the most interesting territories for their biodiversity are Bulgarian wetlands. The most significant ones are subject to protection under the Ramsar Convention (the Convention on Wetlands of International Importance, especially as Waterfowl Habitat).

This paper examines some theoretical issues in the field of eco- and sustainable tourism. An analysis on biodiversity of all ten Ramsar sites in Bulgaria is done, with a view to their utilization as a resource for ecotourism development. A specially-developed model of a system, promoting ecotourism in Bulgarian Ramsar sites is offered.

Key words: ecotourism, sustainable tourism, wetlands, Ramsar Convention, Ramsar sites

Bulgarian nature is one of the most specific and unique within the European continent. For that reason there are favourable preconditions for development of different forms of alternative tourism, such as ecotourism.

The term ecotourism is defined as a form of tourism, based on nature. In the recent years tourism professionals paid special attention to it as a tool of sustainable development. The latter is a way for complex change in public and

economic living standards of the population, aimed at integrated development of the natural and cultural resources, economic results, quality standards of living as well as their desired future status /Stankova 2004/. As a result the term ecotourism is used on the one hand as a definition, relating to the principles of sustainable development, and on the other hand – it describes one tourism market segment.

The definition of ecotourism, given by IUCN /IUCN1996/, defines it as a travel or

visit, responsible toward environment, realized in unspoiled nature areas in the aim to give enjoyment and to ensure contact with nature (including its cultural landmarks – past and present). It is a form of tourism, assisting for environmental protection and conservation, featuring low levels of bad anthropogenic impact whereas ensuring active and profitable development for the local communities at the very same time.

At the first National Forum on “Ecotourism, mountains and protected areas – partners for the wellbeing”, the Ministry of Environment and Water, the Ministry of Economics and the Ministry of Environment and forests, signed a final protocol, giving the following definition of ecotourism – The ministries accept the common understanding for ecotourism as a travel to relatively unspoiled areas in the aim for the visitors to see and enjoy nature and all related with it landmarks, contributing for their preservation and having lowest level of influence.”

Ecotourism is an opportunity for development of all tourism related services. This is especially valid for local entrepreneurship initiatives, as it ensures social and economic activity of the local community and equitable responsibility and benefit distribution. This form of tourism consists of important elements of conservation education, interpretation of the cultural and natural heritage whereas it corresponds to all forms of sustainable tourism.

Ecotourism is intended to achieve sustainable results. All tourism activities, nevertheless of their designation – holiday, business, congress or ecotourism and etc. imply the concept for sustainability. This means that tourism planning, development of tourism infrastructure, its functionality and marketing should emphasize on ecological, social, cultural and economic criteria for sustainability.

The clarification and exact orientation of ecotourism towards principles, regulation guidelines and certification, based on sustainability standards determine its

special place in tourism sector. This is reflected in a trend, indicating a dynamic increase in the potential market of ecotourism products. It is very probably for Bulgaria to become a leading country on regional and European level of this fast-developing market. (National Tourism Strategy).

Excellent opportunities for ecotourism development are available in some protected areas in Bulgaria, especially in the territories of international importance. At the same time together with the positive trends in proclamation, regulation and conservation of these areas, some serious infringements relating to genetic fond preservation are found. If the tendencies of the last several years keep in force, Bulgaria will be destined to lose a crucial part of its biodiversity.

In turn it will cause serious damages on ecotourism development as well as on other forms of alternative tourism. That is why, together with the undertaken legislation measures and initiatives, the established international and regional programmes constitute a solid base for development of international partnership in terms of biodiversity conservation in the protected areas on regional and global level. With a view to this the Ramsar Convention has a very influential role.

According to the definition, given by IUCN wetlands “are areas of marsh, fen, peatland or water, whether natural or artificial, permanent or temporary, with water that is static or flowing, fresh, brackish or salt”¹. Those areas comprise of territories where water is the predominant element, such as ponds, swampy sites, peatlands, estuaries, sea branches and lagoons, lakes, rivers and artificial water basins deep up to 6 meters. It is obvious that wetlands play the role of regulators of the water regime as habitats, supporting specific flora and fauna, in particular waterfowl birds. They constitute resources with great economic, cultural, scientific and

¹ Ramsar Convention, Article 1.1., http://en.wikipedia.org/wiki/Wetland#Technical_definitions

recreational value, whose loss would be fatal.

The fact that conservation of wetlands and their flora and fauna could be ensured through the means of long-term national policy combined with coordinated international activities should be taken into consideration with a view to the great significance of these territories. As a reaction of the over-exploitation of wetlands and unwise attitude towards them the scientific community conducted the Ramsar Convention, especially as a water fowl habitat. It was adopted on 02 February 1971 in Ramsar (a relatively small town in Iran, situated on the coast of the Caspian sea) at the First International Conference on the problems of status and conservation of wetlands throughout the world.

Infact this is the first treaty, related to conservation of habitats and biodiversity. Presently there are 159¹ Contracting Parties

¹ *The Ramsar convention is signed on behalf of Bulgaria, without the obligation be ratified as execution of Decree No 389, dated 18th of November 1974 by the Council of Ministers. It came into force on 24of January 1976. It was amended by a protocol, signed in Paris on 03rd of December 1982, which entered into force in Bulgaria on 27.02.1986. Decree No 76, issued by the Bureau of the Council of Ministers on 10th of April 1990. Bulgaria accept the amendments to articles 6 and 7 of the Convention, that are affirmed by the participating countries at the conference in Regina – Canada and introduced to the Convention Bureau on 21st of October 1990. Later (on 10th of July 1992) the Convention is ratified and promulgated in State Gazette Issue56/10th of October 1992. The Supreme authority of the Ramsar convention is the Conference of member-states. It has sessions once in every three years. The executive activities are in charge of the Permanent committee (popular also as Ramsar Directorate, headquartered in Gland, Switzerland) as well as the Secretariat. The Ramsar convention works in close partnership with BirdLife International ; IUCN – The World Conservation Union; Wezlands International; WWF.*

The most important instruments of this important international initiative constitute the Ramsar list of wetlands of international importance, assessment criteria for site selection, Montreux Record (list of endangered sites), guidelining management procedure as well as the strategic plan 2003-2008, containing five main and 21 operative

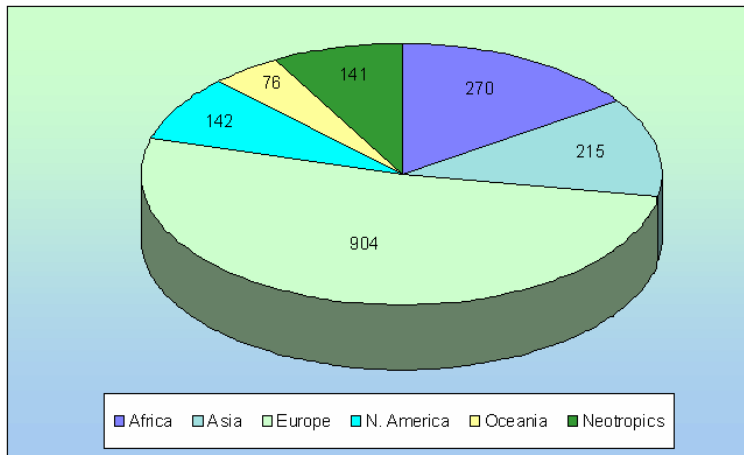
to the Convention, united in seven geographic regions which are - Africa, Asia, Eastern Europe, Western Europe, South America and North America and Oceania, comprising of 1847 wetland sites, totaling 181 365,679 hectares.

The distribution of Ramsar sites by continents (dated at the time when the number of Ramsar areas were 1747), shows the disproportion of their territorial location. Chart No1² presents the existing trend.

objects as well as 192 specific activities. The coordinating body in Bulgaria is the National Nature Protection Service Directorate at the Ministry of Environment and Water.

² *Wetlands International global site, Ramsar Sites Information Service, dated August 1998, <http://ramsar.wetlands.org/DistributionofRamsarsites/tabid/778/language/en-US/Default.aspx>*

Chart 1 Regional Distribution of the World's 1757 Ramsar sites

Despite the increase in Ramsar areas from 1757 to 1847 for the last few years the overall tendency of disproportion of sites remains. As it is clearly seen the predominant number of Ramsar sites are located within the boundaries of the European continent. The difference in numbers between the first and the second ranked region (Europe vs Africa) is more than three times.

Furthermore, special attention should be paid to the first ten countries, comprising of highest number of Ramsar sites. Their ranking is revealed on chart No 2¹.

¹ The Ramsar List of Wetlands of International Importance dated 29th of May 2008, http://www.ramsar.org/key_sitelist.htm

Rank list of the first ten countries, comprising of highest number of wetlands, enlisted under the Ramsar Convention

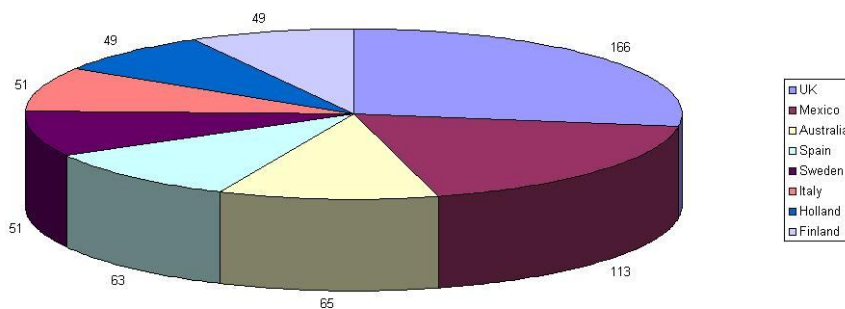

Table 1 Bulgarian Ramsar Sites

RIEW (REGIONAL INSPECTORATE ON ENVIRONMENT AND WATERS)	REGION/ DISTRICT	RAMSAR SITE	TERRITORY (HA)	TYPE OF PROTECTED AREA	TERRITORY	MUNICIPALITY
Rousse	Silistra	Srebarna	1357.0	Srebarna Managed Reserve (902.1 ha) CORINE site Site of ornithological importance	Srebarna village Vetren village Aydemir village	Silistra
Pleven	Pleven	Belene Islands Complex	6898.0	Persinski Blata Managed Reserve (385.2 ha) Milka Reserve (30.0 ha) Kitka Reserve (25.4 ha) Persina-Iztok Protected Site (718.9 ha), an integral part of Persina Natural Park CORINE Site Site of ornithological importance	Belene	Belene
Montana	Montana	Ibisha island	307.0	Ibisha Managed Reserve (34.3 ha) CORINE Site Site of ornithological importance	Dolni Tzibar village	Valchedram
Varna	Dobrich	Shabla lake	530.0	Shabla Lake Protected Site (510.8 ha) CORINE Site Site of ornithological importance	Shabla	Shabla
		Durankulak lake	460.0	Durankulak Lake Protected site (460.0 ha) CORINE Site Site of ornithological importance	Durankulak village	Shabla
Bourgas	Bourgas	Atanasovo lake	1404.0	Atanasovo lake Managed Reserve (1074.5 ha) CORINE Site Site of ornithological importance	Bourgas	Bourgas
		Pomorie lake together with the mouth of Aheloy river	814.0	Pomorie Lake Protected site (760.83 ha) Pomorie Salinas CORINE Site Site of ornithological importance	Pomorie Aheloy	Pomorie
		Vaya lake	2900.0	Trastikovi masivi – Vaya Protected site (379.354 ha) CORINE Site Site of ornithological importance	Dolno Ezerovo village Gorno Ezerovo village Bourgas	Bourgas
		Poda lagoon and Foros Bay	307.0	Poda Protected Site (100.7 ha)	Bourgas	Bourgas
		Ropotamo complex	5500.0	Ropotamo Reserve (1000.7 ha) Vodnite Lilii Managed Reserve (13.6 ha) Blatoto Stomoplo Protected Site (40.0 ha) Alepu Natural monument (166.7 ha) Alepu Sand dunes (12.0 ha) Perla and Maslen nos (17.6 ha) Ropotamo and Alepu CORINE subsites Site of ornithological importance	Primorsko Sozopol	Primorsko Sozopol

The highest number of sites is located within the territory of the United Kingdom – 166, including fourteen additional sites,

situated outside its island area, followed by Mexico – 113 and Australia – 65, ranked on the third place. The next countries in the list

are Spain-63, Sweden – 51, Italy -51, the Netherlands – 49 and Finland – 49. Other countries with large number of Ramsar areas are Ukraine – 33, Germany – 34, Denmark – 38, including 11 sites in Greenland, Hungary – 28, Iran – 22, China – 36, USA – 24, Pakistan – 19, India – 25, France – 36 including seven additional sites, located outside its continental territory.

Bulgaria has ten wetlands with total area of 20 360 ha, enlisted in this international initiative. These are Ibisha Islands complex 307 ha, Belene Islands Complex 6898 ha, Srebarna MR, ,

1357 ha, Lake Shabla, (Protected locality) 530 ha, Durankulak Lake (protected locality) 450 ha, Atanasovo Lake MR 1404 ha, Pomorie Wetland Complex 814 ha, Vaya Lake 2900 ha, Poda 307 ha, Ropotamo Complex 5500 ha.

Other 23 sites meet the inclusion criteria of the Ramsar convention and could be declared as wetlands of international importance. The following areas are represented among them – Mandra lake, Varna-beloslavic lake complex, reservoirs Ovcharitsa and Pink will, Pyasachnik and etc. (Профиров, 2003).

It is obvious that the mission of the Convention is designated to conservation and wise use of wetlands through national activities and international cooperation, with the aim to ensure sustainable development throughout the world. The main objectives of this document are intended to serve as a tool for management of wetlands as sites of great economic, cultural, scientific and conservation value. It also aims at avoiding their devastation and extinction as well as to save them through wise use, that is the so called permanent development.

We should emphasize on the fact that each of the member-countries has the task to determine their relevant wetlands of international importance. The boundaries of each area are described in details and marked on maps. They could comprise of river and coastal areas, adjoining islands or sea water tables with depth more than 6 m

or ebb-tides, if the latter are significant for waterfowl birds.

Wetlands are selected based on their international importance on ecology, botany, zoology, limnology, hydrology. Sites of international importance for all year round waterfowl birds are ranked on the first place. It is important to note that in order to be enlisted one wetland should not infringe the executive rights of the contracting party, on which territory it is located. Except for that contracting parties establish and apply specially developed plans, in the aim to assist sites conservation, to find new ways for their proper utilization within the boundaries of their countries.

Establishment of natural reserves is aimed at site preservation as waterfowl bird habitats, nevertheless the latter are enlisted in Ramsar list and if they are subject to special care and protection.

Moreover, the obligations of the country-states are related to the thoroughly conservation of biodiversity of wetlands, development of management plans, promoting activities among local communities and etc.

The legislation documents, transposing the Ramsar Convention in Bulgaria are the Law on protected areas as well as the Law of biodiversity.

The first of the Ramsar sites in Bulgaria, located along the coast of Danube river is **Belene Islands complex (6898 ha)**. This is the largest Ramsar site on the territory of the country.

An integral part of the Belene islands complex are the Persinski blata (Persina swamps) managed reserve (385 ha), Persin- iztok (Persin-east) protected site (718,9 ha), Kitka (25,4 ha) and Milka (30 ha) reserves as well as a great majority of Persina Natural Park. The site is also part of Corine site and a place of ornithological importance.

Some of the well preserved basic and specific plant formations together with the three big swamps predetermine the existence of specific and diverse fauna (Иванов, 1993). A large number of rare representatives of invertebrate fauna live in

the region. One of the most important species is *Apus cancriformis*, which inhabits shallow floods in the early spring. The fish fauna is also very diverse. Out of 65 fish species which live on the Bulgarian side of the Danube river, approximately 20 species enter the complex islands when the canal is open. Some of them are enlisted in the Bulgarian Red Book of endangered species, such as *Pungitius platygaster* and *Gasterosteus aculeatus*.

From the other species the most widespread in the complex are the representatives of pikes, carps, tench, rudd and etc. The rare species of amphibians are represented by *Pelobates syriacus balcanicus* and *Triturus cristatus* whereas the dominating reptile species *Natrix natrix* and *Natrix tessellata*.

The Belene islands complex has a great importance as an ornithological site. There are about 104 bird species in the area, 21 of which are enlisted in the Bulgarian Red Book and 44 of the species are of European conservation importance. (Коцева, Петков, Янков, 1997). The swamps on the island are one of the rare nests of the *Phalacrocorax pygmeus*, *Phalacrocorax aristotelis*, *Platalea leucorodia*, *Anser anser*, *Aythya fuligula*, *Anas strepera* (Иванов, 1993). According to C. Коцева and other authors (1997) the first two species, together with the *Plegadis falcinellus* are reported as nesting birds. Based on the data from the same authors in the site boundaries is situated the only nest of *Haliaeetus albicilla* whereas the flocks of *Ardea* are highest in number for the territory of the whole country. The main representatives of bird species are *Ardeola ralloides*, *Egretta garzetta*, *Nycticorax nycticorax*. Fewer in number are *Ardea purpurea*, *Ardea cinerea*.

There is data for irregular occurrence of *Phalacrocorax carbo* flocks. Every year the bird species *Chlidonias hybridus* and seldom *Larus ridibundus* make their nests on water lily leaves. Another bird species - *Podiceps grisegena* - has the largest flock in the country. During the autumn migrations, on the condition that swamps are not run

dry a great numbers of black storks (*Ciconia nigra*) can be observed (Иванов, 1993). Despite its small number, there is a colony of another world endangered species - *Crex crex*. During migratory season there are representatives of the bird species of *Acrocephalus paludicola*. Moreover, in the willow woods a lot of birds of prey as well as *Bubo bubo* and *Strix aluco* make their nests.

The region has a very specific fauna of mammals. There are species like *Capreolus capreolus*, *Mustela nivalis*, *Vulpes vulpes* which are reported to inhabit the island. There is a great variety of species of *Rodentia* and etc. Recently soon *Canis aureus*. *Sus scrofa* were also found to inhabit the island.

In most of the wetlands in Bulgaria as well as in the Belene island group there exist lots of serious ecological problems. Most of them are caused by inappropriate management of the natural sites and mainly by the water regime in swamps which dry up gradually. Except for that there were serious ecological infringements after the building of an embankment around the Belene island. Its canal-lock did not regularly let the water through, which caused engorgement with decaying plant garbage whereas the water basins became shallower. Today almost the whole surface of the Pischenskoto blato (swamp) is grown over with reed beds (*Phragmites communis*). Serious problems arise from pastures of domestic animals, logging in unprotected areas and etc. Very serious are the damages, caused by wild-boar, whose numbers are relatively high. Through their way of life, these animals intensify devastation of the natural habitats. Another problem in the area concerns poaching.

The second Ramsar site is **Srebarna (1357 ha)**. This wetland is situated along the coast of Danube river, 16 km to the west of the town of Silistra. It is surrounded by relatively short hilly uplands – to the east of Caraburun hill, to the west by Codzabair. Its length from the north to the south is approximately 2,5 km, and from the west to the east its average length comes to 1,8

km. The half of Srebarna lake is an open water surface. Its average depth is 1,4 m, and the maximum depth comes to 2,5 – 3m. In 1948 the Srebarna lake is announced for a reserve, and in 1977 together with other 16 protected areas in Bulgaria it was affirmed as a biosphere reserve by the Bureau of the International Coordination Council under “Man and Biosphere” programme of UNESCO. In 1983 it is enlisted as part of the World Cultural and Natural Heritage of UNESCO. Announced for wetland of international importance it comprises of 1357 ha (the Ramsar Convention). Srebarna is also Corine site, as well as a site of ornithological importance.

In 1999 Srebarna lake is precategorized for a managed reserve. Today, the territory of the protected area is 902.1 ha, whereas the lake and its adjacent swampy lands comprise of 649.8 ha, and the remaining land is 135 ha. It comprises of former areas under cultivation, situated on the land of Srebarna and Vetren village, the island of Devnya (91.6 ha) and the aquatory of Danube river, situated from 391 to 393 river kilometer, encompassing 25.7 ha.

The scientific importance and international popularity of this wetland, distinguished for its unique beauty, are great.

Despite its floristic diversity the Srebarna managed reserve is notable mainly for its faunistic wealth. Invertebrate fauna is very diverse, consisting of 36 species of dragonflies (*Odonata*) out of 64 for the whole country. The ichthyofauna is very inconstant. Until 1949 when the connection between the lake basin and Danube river was removed, there were 19 fish species, but their number decreased to the following 6 until 1966 - *Esox lucius*, *Scardinius erythrophthalmus*, *Tinca tinca*, *Carassius carassius*, *Carassius auratus gibelio* and *Perca fluviatilis*.

With the Danube river waters being allowed to enter the lake again, the ichthyofauna enriches with *Cyprinus carpio*, *Abramis brama* and other 15 fish species. Today it is reported that the lake is

inhabited by 18 fish species, belonging to six families. The most numerous species are represented by *Carassius auratus gibelio*, *Rutilus rutilus*, *Scardinius erythrophthalmus*, *Perea fluviatilis*. The population of *Esox lucius* is relatively high. It is also reported for single representatives of *Hypophthalmichthys molitrix* and *Aspinus aspinus*, being under observation on random periods of time. Potential inhabitants of the lake are two goby species.

The herpetofauna is also very diverse, being represented by 27 species. There are 12 amphibian species, inhabiting this protected area. Their importance results from the fact that one of the species, in particular *Pelobates syriacus*, inhabiting the site, is enlisted in the Bulgarian Red Book (1985) together with other eight species, some of them being under protection of the Bulgarian Law on Biodiversity - *Triturus dobrogicus*, *Triturus vulgaris vulgaris*, *Bombina bombina*, *Bombina variegata*, *Pelobates fuscus*, *Bufo bufo bufo*, *Bufo viridis viridis*, *Hyla arborea arborea*. Ranked on the first place is the population of water frogs for their dominating number and significance. These animals serve as food for lots of fish of prey, water snakes, insect-eating mammals as well as mammals of prey. Under observation is also the increasing number of amphibians, eating the above-mentioned animals especially in their last metamorphosis stage as well as in the period when water frogs emerge onto land. (План за управление, 2001).

During field research on the territory of Srebarna lake are found 15 species reptiles. Their significance for the managed reserve is due to the fact that one of the species is enlisted in the Bulgarian Red Book (1985), in particular this is *Elaphe longisimma*, as well as other five species, being under protection of the Bulgarian Law on biodiversity (2002). In particular these are representatives of *Testudo graeca*, *Emys orbicularis*, *Colubez yugularis*, *Coronella austriaca*, *Elaphe quatuorlineata sauromates*, and *Lacerta viridis*.

In the area of forests, located along the Danube river coastline is found a population of *Anguis fragilis*. There are only three reptile species, which are widespread in the region. These are *Emys orbicularis*, *Natrix natrix*, *Natrix tessellata*. The remaining species are found mainly in the periphery of the managed reserve. As a whole, reptiles do not play an important role in Srebarna ecosystems. (План за управление, 2001).

The international popularity of Srebarna reserve is due to the extremely diverse ornitofauna. There have been found 230 species birds within the territory of the reserve and its adjoining areas, which represents 57.5 % of the total number of the ornitofauna, met in Bulgaria. Out of them 132 are nesting birds and the other 98 are amphibians. 58 species are enlisted in the Bulgarian Red Book (1985). There are nine world endangered species, and three of them have constant and unique populations in the protected area. These are *Phalacrocorax pygmeus*, *elecanus crispus* and *Aythya niroca*. *Elecanus crispus* together with *Egretta alba* which make their nests only within the territory of Srebarna. The number of the species of European conservation importance is 90.

The most valuable species are represented by the nesting colony of *Elecanus crispus*, which undergoes a series of changes during the years.

For the period 1950 – 1980 the number of these birds is between 29 and 127 pairs. Their feeding places are situated on the Romanian coasts of the marshes. With the same importance are also the colonies of *Alba*, whose number is reported to several thousands. Close to one another are found to incubate *Ardea cinerea*, *Ardeapurplea*, *Egretta garzetta*, *Ardeola ralloides*, *Nycticorax nycticorax*, *Plegadis falcinellus*, some 10-15 pairs of *Platalea leucorodia*.

According to Ivanov (1993) reed beds are place for living of some 10-15 pairs of *Anser anser* and 10 pairs of *Cygnus olor* as well as of numerous families of different duck species, among which are *Anas clypeata*, *Netta rufina*, *Anas querquedula*, *Aythya ferina*. Water lily leaves are used by

Larus ridibundus, *Sterna hirundo*, *Chlidonias niger* *Chlidonias hybridus*. In the open water *Podiceps grisegena* and *Podiceps cristatus* make their floating nests.

We should not ignore the importance of Srebarna during bird migrations, when the lake is used as a transit point for feeding and stopover location for numerous flocks of bird species. During winter months the lake serves the role of a shelter for 350 *Cygnus olor*, 1000 *Anser anser*, a lot of *Fulica atra* and different species of ducks. Srebarna lake is also visited by the world endangered species of *Branta ruficollis*, which spent the winter in this region. As a wetland the site is of international importance for migrations and wintering of *Anser anser*, *Anser albifrons*, *Anas platyrhynchos*. It is also a nesting place for *Pelecanus crispus* (Иванов, 1993).

From all mammals, living within the boundaries of this protected area, 42 mammal species, *Mustela eversmanni*, *Vormela peregusna*, *Lutra lutra* are enlisted in the Bulgarian Red Book on endangered species.

Great efforts in protection and conservation of biodiversity in this wetland of national and international importance are undertaken by the Ministry of Environment and Water, the Bulgarian Academy of Sciences, the Bulgarian Society for the Protection of Birds as well as many other non-government ecological organizations. The establishment of ecological centre and natural museum to the reserve has a very positive role. A good way for one to get acquainted with the ornitofauna of the site could be done by the means of ecotourism activities, implemented on the territory of the lake and especially by establishment of thematic routes, and providing tools for bird-watching. Such sort of activities contribute to an increase in ecological and cultural awareness of local communities.

The next Ramsar site is the **Ibisha island (307 ha)**, within which boundaries is situated the Ibisha Managed reserve (34,3 ha).

Its scientific and international importance is determined by the biggest flock of

Phalacrocorax aristotelis and *Ardea* which inhabit the area. Ibisha island is a site of world significance for the nesting *Phalacrocorax pygmeus* and one of the five most important sites in Bulgaria for the nesting *Nycticorax nycticorax* and *Platalea leucorodia* (Антонов, 1997).

The international scientific and conservation status of Ibisha designates the place as a Corine subsite and ornithological area of importance.

The remaining seven Ramsar areas are situated along the Black sea coast. The first of them is the protected locality **Durankulak Lake (450 ha)**. It is a wetland of global importance and Corine site. The site is situated along the Black sea coast, not far away from the Romanian border, to the east from the village of Durankulak. The locality is surrounded by agricultural land and steppe areas. It represents a coastal endorheic liman lake of natural origin. It is located along a river valley, lying on sarmatian limestone. The lake is separated from the sea by a sand strip, wide 150 m and high 3m. Despite the strip sometimes the seawater flows within the lake. Underground water inflow forms the lake whereas its surface outflow volume is relatively low. The total lake area comes to 446,54 ha, 254 out of which represent free water surface. The main habitats are the open water areas and wide massives of higher plants, covering mainly the north (Orlovo blato), the southwest (Vaklinski rakav) and the western part of the swamp. (Георгиев и др., 1997).

The global influence of Durankulak lake in terms of its biodiversity conservation is due to its strategic location on the migratory route Via Pontica, located in proximity to the Danube delta, which has a great impact on migratory bird species. Especially numerous are the populations of stork- and gooselike birds. The site is also used as a stopover location for birds in migration such as *Pelecanus onocrotalus*, *Phalacrocorax pygmeus* as well *Aquila clanga*. Small colonies of bird species are noticed during winter and migration months for the representatives of *Oxyura leucocephala*

and *Pelecanus crispus* (Иванов, 1993; Георгиев и др., 1997).

The reedbeds, surrounding the lake are used by migratory flocks of songbirds. The role of the lake increases very much as a winter camp of geese. In January the number of the *Anser albifrons* varies between 10 000 и 30 000, whereas *Anser anser* - are between 100 и 900. In January and February the Durankulak lake is a wintering place for almost the whole population of *Branta ruficollis*, which turns the lake into one of the most important wetlands in the world.

Among the numerous flock of geese, it is reported for *Anser erythropus*. In winter the lake is one of the places in Bulgaria, featuring intense flock numbers of *Anas platyrhynchos* and etc. (Иванов, 1993; Мичев, Янков, 1993; Георгиев и др., 1997). Geese stay in the area till mid of March and the beginning of April, which in turn confirms the international importance of the site (representing wintering place of international significance, included in Important Bird Areas list).

The ornithological importance of Durankulak lake and its adjoining areas is also notable for the fact that there are found 254 bird species within this territory, out of which 67 are enlisted in the Bulgarian Red Book on endangered species, and other 123 species are of European conservation importance. (Георгиев и др., 1997).

On the other hand the mammal fauna is represented by plain and specific regional species. Some of the species, included in the Red book of Bulgaria are *Mustela eversmanni* and *Vormela peregusna* (Иванов, 1993).

The next Ramsar site under analysis is the **Shabla lake complex (404 ha)**. It is a wetland of global importance, situated 5 km to the north-east of the town of Shabla. Its name is used to unite two closely located to one another coastal liman lakes – Shabla and Ezeretsko, which are interconnected by an artificial canal. To the east the lake is divided from the sea by a sand strip, 50m wide. Its average altitude is 0,8 m. The lake is situated within the boundaries of a

governmental residence and currently it is managed by the Council of Ministers. In 1978 the site is declared as a protected locality whereas in 1995 it is enlarged to 510,8 ha with the issuance of an order by the Ministry of Environment and Water. The site is included in the Ramsar list of wetlands of international importance, encompassing a territory of 404 ha. It is acknowledged as Corine site and Ornithological site of importance.

Its fauna species are not well examined yet. The reason for that arises from the special conservancy regime, established in the last years. A better examination is undertaken for the representatives of the invertebrate fauna as well as for the bird and fish species of the vertebrate fauna.

It is reported for 21 fish species from 9 families, which are permanent inhabitants of the Shabla and Ezeretsko lakes. Seven of them are freshwater species, another 7 are autochthonic ponto-caspian relicts, and one species represents a Mediterranean immigrant. In comparison with the fauna diversity in 50-ies and 60-ies both lakes are enriched with 8 fish species, belonging to four families. This is the only place, where could be found coastal lake sprat as well as small number of *Pungitius platygaster* and *Pomatoschistus minutus*.

The latter species in Bulgaria is found only within the territory of Shabla lake. The fish fauna of both lakes is very interesting in zoological point of view. It is reported for some species, typical for Danube river, such as *Esox lucius*, *Abramis brama* and *Misgurnus fossilis*, which cannot be found in the southern Black sea lakes. Seven of fish species in the lake are enlisted in the Bulgarian Red Book on endangered species. These are *Clupeonella cultriventris*, *Chalcalburnus chalcoides*, *Pungitius platygaster*, *Gasterosteus aculeatus*, *Knipowitschia caucasica*, *Pomatoschistus minutus* and *Atherina bojeri* (Каранетрова и др., 1993).

Similar to Durankulak lake the importance of Shabla lake is mainly due to the rich diversity of its ornitofauna. On its territory are found 250 bird species, out of

which 69 are included in the Bulgarian Red Book and another 137 are of European conservation importance. (Георгиев и др., 1997).

The nesting ornitofauna is represented by 77 species, 10 of which are rare birds. There are two world endangered species, making their nests within the region, in particular these are - *Aythya nyroca* and *Crex crex*. According to Georgiev and others(1997) this site serves as a reproduction place for a large number of rare and endangered bird species such as *Charadrius alexandrinus* and *Lanius minor*.

Together with Durankulak lake, the Shabla lake is also a crossing point of the European second significant migratory route Via Pontica. In winter months the average number of wintering species comes to 30 000 (in some cases their number reaches 52 000) of the representatives of *Anser albifrons* and up to 16 500 *Branta ruficollis*, as well as single numbers of *Anser erythropus*.

This makes the lake of international importance. These lakes represent a single complex for wintering of the both bird species, taking into consideration the fact that *Branta ruficollis* is endangered species in global scale.

In the last years it is reported for a significant increase in their numbers which practically means that almost the whole population of *Branta ruficollis* spend the winter months in the protected area. (Иванов, 1993). Except for that the lake is one of the few places in Bulgaria featuring significant concentration on *Cygnus cygnus* and *Anas platyrhynchos* in winter months. During the autumn and winter season one can observe rare and world endangered species such as *Pelecanus crispus*, *Phalacrocorax pygmeus*, *Oxyura leucocephala* and *Aquila clanga* (Георгиев и др., 1997).

Mammals are represented by *Vormela peregusna* and *Mustela eversmanni* which feature low concentration in the area. New inhabitants of the region are *Canis aureus* and *Nyctereutes*.

From the enlisted in the Red Book species typical for the lake is *Lutra lutra*, whereas from the amphibians - *Pelobates syriacus balcanicus* and etc.

Another wetland along the Black sea coast is **Pomorie Wetland Complex (814 ha)**(consisting of Pomorie lake and the mouth of Aheloy river). The site is located 25 km to the north from the city of Burgas, close to Burgas – Varna motorway and in proximity to the north quarters of the town of Pomorie. The lake is 6,7 km long and up to 2 km wide, encompassing 850 ha. Except for the wetland, it comprises of some 200 ha land territories which have a significant influence on the nature complex of the water basin.

This protected area, together with the mouth of Aheloy river, the salty marshes, sandy dunes, reed beds and other areas is declared as a wetland of international importance (under the Ramsar convention). It encompasses an area of 814 ha and is acknowledged as a Corine site – Pomorie Salinas as well as place of ornithological importance.

With a view to the ornitofauna of the area five species are under global threat. These are *Phalacrocorax pygmeus*, regularly wintering in this area; *Pelecanus crispus* – rare species in periods of migration and wintering, *Oxyura leucocephala*, *Crex crex* – during migration periods *Aythya nyroca* (Янков, 1993; Янков и др., 1997).

Pomorie lake is one of the fifth most important sites in the country for the following nesting birds - *Recurvirostra avosetta* and *Cygnus olor*, occurring in winter. (Янков и др., 1997). The lake is a nesting place for rare representatives of the ornitofauna, enlisted in the Bulgarian Red book. These are *Charadrius alexandrinus*, *Tadorna tadorna*, *Gelochelidon nilotica*, *Sterna albifrons* and other bird species. This wetland is also a place for nesting of *Anas strepera*, *Tringa totanus*, *Himantopus himantopus*, *Glareola pratincola*, *Panurus biarmicus* and etc. The latter three species are also included in the Red Book on endangered species. The region is also an

important stopover location for the migration of the *Pelecanus onocrotalus*. The same could be said for *Sterna*, and for great number of Charadrius birds, a lot of songbirds and etc. (Янков, 1993).

This wetland represents an excellent place for development of ecotourism. At the same time in order for this to be achieved it is necessary to ensure a reasonable exploitation of the tourist resources along the Black Sea coast.

The next Ramsar area is **Atanasovo Lake Managed Rreserve (1404 ha)**. It is a water basin with firth character in its north part and lagoon characteristics in its southern part. The lake is adjacently located to the city of Bourgas to the north, whereas its own direction is north-south. Its length is 9,5 km, and maximum width is 4,2 km whereas its altitude is 1 meter above the sea level and one meter below it.

The predominant part of the lake surface is under the sea-level, whereas in summer water volume falls down up to 0,6 m under the sea-level. The total area of the basin comes to 1690 ha. In 1922 the lake is turned into salinas (salt pans). It was divided into two because of Bourgas-Varna motorway. Its southern part (Salinas South) occupies an area of some 6 sq km. Bourgas Salinas occupy almost the whole territory of Atanasovo lake. For the purposes of its utilization the lake is divided by embankments into separate water basins different in size. Its north part is separated by the adjoining areas by a deep canal and embankments. In 1974 only part of the lake is proclaimed as a protected area and in 1980 – it becomes a reserve with total territory of 1 074 ha and buffer area – Salt pan South. In 1984 the lake is adopted as a wetland of international importance (Ramsar site) and as a Corine site. Since 1999 it is proclaimed as a Managed reserve. On 11th of September 2002 Atanasvo lake wetland is enlarged to 1 404 ha. It is included in the net of Bulgarian ornithological sites of importance.

Evaluating the biodiversity on its territory, we must emphasize on the formation of the main biotopes:

embankments or other areas, free of vegetation or covered on different levels with any of the group formations - *Salicornieta europaea*, *Puccinelieta convolutae* and etc.; saltwater basins without higher plants (vascular plants), freshwater marsh biotopes where the following group formations prevail - *Typheta angustifoliae*, *Typheta latifoliae* and etc.; *Phragmiteta ausustralis* reed beds, marsh meadows and dry areas abundant in *Poa bulbosa*, grazing ryegrass and etc. (Янков, 1993).

It is reported for some rare representatives of Bulgarian flora, enlisted in the Red book.

Atanasovo lake is distinguished for its characteristic fauna, especially the invertebrate animals, which encompasses the majority of species, living in Bulgaria. The most typical representative is *Artemia salina*, which is a very important element of the typical salty biocenose and feeding source for different bird species. A special attention should be paid on the ichthyofauna. In the area are found some species, enlisted in the Bulgarian Red Book on endangered species, such as *Chalcalburnus chalcoides*, *Cyprinus carpio*, *Knipowitschia caucasica* and etc.

Amphibians are represented by 7 species, including *Pelophylax ridibundus*, *Bufo viridis* and *Bombina variegata*, from the reptiles are described 8 species, two of them enlisted in the Red Book – *Ophisaurus* and *Elaphe longissima*.

The importance of the Atansovo lake as a wetland of global importance is mainly due to its role in terms of conservation of the Bulgarian ornithofauna. This water basin, which is situated on the Via Pontica bird migratory route is a typical site with narrow front of migration for great number of migrating birds, flying from North, East and Central Europe (Профиров, Мичев и др., 1997).

According to the same authors this is the only place on the Old continent with dense concentration during bird migrations for bird species such as *Pelecanus onocrotalus* and

Pelecanus crispus, *Circus aeruginosus*, *Falco vespertinus*.

The lake is ranked on the second place – after Bosfora- for its concentration of representatives of *Aquila pomarina*. The whole lake complex around the city of Bourgas represents one of the most favourable sites for pelicans and storks which stay over on their way between the Danube delta and Bosfora (Профиров и др., 1997). During the same period in the area can be seen species like *Platalea leucorodia* and *Phalacrocorax pygmeus*, whereas in migratory periods the extremely rare world endangered species of *Numenius tenuirostris* occur in the area. Above the water basins there is an annual migratory flow of birds, which number comes to 14 800 pink pelicans, 135 800 white storks, 2860 black storks, 3680 perns, 400 *Circaetus gallicus*, 5 680 *Aquila pomarina*, 1 790 *Grus grus*, 7 570 *Recurvirostra avosetta*, 4 100 *Larus melanocephalus*, 1 385 *Larus genei*, 1 390 *Gelochelidon nilotica* and etc. (Янков, 1993).

Taking into consideration that the lake complex does not freeze during the winter months, it represents an important site of international importance for some bird species which pass the winter there. Some of them include representatives of *Pelecanus crispus*, *Anser albifrons*, *Branta ruficollis*, *Tadorna tadorna*, *Recurvirostra avosetta* and etc. (Профиров и др., 1997).

Moreover, this is the only place in the country where birds like *Larus melanocephalus* and *Larus genei*, *Gelochelidon nilotica* and *Sterna sandvicensis* make their nests.

The lake basin is a site for some of the nesting bird populations of Bulgaria, which include *Recurvirostra avosetta* - up to 725 pairs, *Sterna albifrons* - over 30 pairs, *Tringa tetanus*, *Charadrius alexandrinus* and etc. (Янков, 1993). The total number of the ornithological species, found in the region comes to 316, out of which 85 are enlisted in the Bulgarian Red Book on endangered species and other 170 species

are of European conservation importance. (Профиров и др., 1997).

It is important to take into consideration that the Atanasovo lake is the only place in Bulgaria where are found representatives of the following mammal species *Suncus etruscus* и *Neomys fodiens*, although the latter are small in number. Another valuable animal species, represented in the area is *Spermophylopsis leptodactylus*.

In the last few years it is reported for an increase in the number of the wolf, fox as well as the wild boar, which cause damage to the reservation territory.

We have to emphasize on the fact that the social and cultural importance of the Atanasovo lake increased a lot during the last two decades. It is no more only a source for valuable natural resources such as salt, lye, medical mud and etc. but this is at the same time an important place for ecological and conservation education. It offers a large number of opportunities and can be turned into one of the most visited and attractive places for those who want to enjoy Bulgarian nature.

The wealth of animal species which can be observed throughout the year as well as its good location – the proximity to some of the best sea recreational resorts in Bulgaria, and the international motorway represent very favourable conditions for organization of ecotourism and educational activities among nature. There is a good basis for involvement of local communities in nature conservation together with a large number of tourists from the country and abroad. Thanks to the efforts of the Bulgarian Society for the Protection of Birds, a lot of foreign tourists include the Atanasovo lake in their tourist visits and routes. At this stage it is necessary to put into exploitation all available opportunities with the aim to establish working administration within the protected area, which could be able to do all activities related to site management and regulation, organization and implementation of educational and tourism activities.

The next Ramsar site along the coast of the Black Sea is **Vaya lake (2900 ha)**. In

1973 only a small part of this water basin, situated in the western area of the lake was proclaimed as a protected locality. In 1997 the Ministry of Environment and Water gave an order with the aim to ensure the conservation of its natural habitats, protected and rare bird species, enlisted in the Bulgarian Red Book and in the List of European endangered species. For this reason it declared Trastikovi masivi – Vaya as protected locality, located on the territory of Dolno and Gorno Ezerovo, Bourgas Municipality. The total area of the site came to 379 354 ha.

Within its boundaries were included 195 354 ha land fund, state lands from the plan for land separation of the villages of Dolno and Gorno Ezerov, as well as some of the aquatory – state property with total area of 184 ha. The total area of the lake 2900 ha was enlisted under the Ramsar Convention in 2002. At the very same time it was acknowledged as a Corine site and place of ornithological importance.

This water basin is located to the west of the city of Bourgas and its whole east side enters the residential areas and industrial plants. It represents a shallow brakish lake – an open frith supporting not very stable connection with the sea. The lake itself, is on the sea level, whereas its western part is on 0.2m higher altitude. The northern and southern coast lines are located on 15-20 m above the sea level. Its encompasses and area of 2760 ha, which makes it the biggest coastal lake of natural origin in Bulgaria. (Янков, 1993; Димитров и др., 1997).

This wetland is of great importance in terms of ornitofauna protection. In the lake adjoining region are found 260 bird species, 61 of which are enlisted in the Bulgarian Red book and 84 of them are of European conservation importance. (Димитров и др., 1997). Nine of them are world endangered species. These are: *Phalacrocorax pygmeus*, *Pelecanus crispus*, *Branta ruficollis*, *Oxyura leucocephala*, *Milvus milvus*, *Haliaeetus albicilla*, *Falco naumanni*, *Crex crex* and *Numenius tenuirostris*.

Similar to the remaining Bulgarian water basins along the Black Sea coast, this Burgas lake is located on Via Pontica migratory route. It represents one of the most important stopover locations for birds of passage. The most numerous flocks of species flying on this route are pelican -, goose – and heronlike birds.

This water basin plays an important role for *Pelecanus crispus* and *Pelecanus onocrotalus* and *Phalacrocorax pygmeus*, which use the area for resting during their flights. As a migration species in the region is found the world endangered species of *Crex crex* (Димитров и др., 1997). According to the same author Bourgas lake is of international importance for wintering of a great number of waterfowl birds such as *Phalacrocorax pygmeus*, *Phalacrocorax carbo*, *Cygnus cygnus*, *Anser albifrons*, *Aythya fuligula* and *Oxyura leucocephala*. In winter in the region are observed species like the world endangered *Pelecanus crispus* and *Branta ruficollis* (Димитров и др., 1997).

From the nesting bird species the most important ones are *Phalacrocorax pygmeus*, *Plegadis falcinellus*, *Ardea purpurea*, *Nycticorax nycticorax*, *Ardeola ralloides*, *Egretta garzetta*, *Aythya nyroca*, *Himantopus himantopus*, *Recurvirostra avosetta*, *Glareola pratincola* and etc. Mammals in the region are represented by more typical species like *Martes martes* (Янков, 1993).

The situation is similar in terms of Mandra lake. In 1989 as a protected locality was declared one of the most interesting sites in terms of ornithological importance – **Poda** marsh (100.7 ha). In 2002 this site together with Foros bay was proclaimed as a wetland of international importance (Ramsar site). It comprises of **307 ha** and is declared also as CORINE site.

The area is of great importance for its ornithological value. In the region are found 245 bird species, out of which 74 are enlisted in the Bulgarian Red Book and other 127 species are of European conservation importance. (Димитров и др., 1997). This part of the Black sea coast is of

international importance as nesting place for *Platalea leucorodia* and *Recurvirostra avosetta*. For *Platalea leucorodia* the area of Poda is the only nesting point along the whole Black sea coast. (Янков, 1993; Димитров и др., 1997). Until 1940 the region had been place for reproduction and nesting of the last Bulgarian colony of *Pelecanus crispus*. The reasons for their extinction were probably caused by flooding of the western part of the water basin when it was turned into a dam That led to devastation of large areas of reed beds. (Димитров и др., 1997). Taking into consideration this fact, it is easy to understand why the wetland is of such ecological importance. There still exist an opportunity for the re-introduction of this bird species.

Except for the above the lake is part of an area featuring narrow front of migration for *Pelecanus crispus* and *Pelecanus onocrotalus*, *Ciconia ciconia* and *Ciconia nigra*, as well as for great number of birds, flying along Via Pontica migratory route (Димитров и др., 1997).

According to the same authors during bird flights in the area there is data reporting for the world endangered species of *Numenius tenuirostris*, and in the periods of migration and wintering are found the world endangered species *Phalacrocorax pygmeus*, *Pelecanus crispus* and *Aythya nyroca*, which use the region around the lake and form large bird colonies. In winter the area serves as a place for wintering for more than 23 000 waterfowl birds from 39 species, including *Phalacrocorax carbo*, *Egretta alba*, *Cygnus cygnus*, *Anser albifrons*, *Aythya ferina*, as well as two world endangered species - *Branta ruficollis* and *Oxyura leucocephala*. During migration and wintering the water basin is a basic place for feeding of two pelican species, although they prefer to stay around the neighbouring lakes – Bourgas and Atanasovo (Димитров и др., 1997).

Mammals in the region that are found include *Martes martes*, *Lutra lutra* and *Suncus etruscus*. The first two species are enlisted in the Bulgarian Red Book.

We have to emphasize that Poda protected locality with its visitor centre is the most significant site for ecotourism along the Bulgarian Black sea.

The last Ramsar area along the Bulgarian Black sea is **Ropotamo complex (5 500 ha)**. Until recently only a small part of the reserve – the Arkutino blato (swamp -97 ha) was announced as a Ramsar site. On the 29th of April 2002 it was enlarged to 5 500 ha which was the reason for an amendment in its name to Ropotamo complex. Now it comprises of seven different types of protected areas which are as follow – Ropotamo reserve, Velyov vir Managed Reserve, Stomoplo Protected site, as well as the Natural Monuments Alepu, Piasachni Dyuni Alepu, Perla (Pearl), and Maslen nos. The territory of the site represents a puzzle of different habitats – river stream and mouth, longose forests, freshtwater lagoons, sand dunes, rocky shores and fjords, sea bays. This is a place for lots of bird species of national and international importance, some of them enlisted in the Red list of IUCN. It is reported for seven world endangered bird species, two species of plants, eight invertebrate species and seven mammal species. There are a lot of endemic and relict species. (Профиров, 2003).

Ropotamo reserve is acknowledged also as a Corine subsite and place of ornithological importance.

The complex consists of a unique for the country region, which includes significant diversity of biotopes: coastal marshes with swamp hygrophytic formations, as well as formations of hydrophytic vegetation, river liman with marsh hygrophytic and hydrophytic vegetation, longose forests with intensification of liana-like plants, broad-leaved forests along hills – mainly *Quercus frainetto* with Mediterranean elements, *Quercus frainetto* mixed with *Quercus virgiliana*; dunes with various grass formations, rocky sea coast and sea bays. (Янков, 1993).

An example of the unique character of the Ropotamo flora represents the fact that there are 59 plant species in the region,

enlisted in the Bulgarian Red Book, including one of the most beautiful plants living on the Black sea coast – the sand lily. Populations of this species in some parts of the region are well developed and have high density.

The international popularity of the region around Ropotamo river is due to richness of its interfauna.

The ichthyofauna of the complex is represented by some rare species, enlisted in the Bulgarian Red book, some of which are *Chalcalburnus chalcoides*, *Anguilla anguilla*, *Knipowitschia caucasica*, *Scomber scombrus* and etc.

Ropotamo is one of the most interesting regions in the country in terms of its herpetofauna. From the rare and endangered amphibians this site is inhabited by *Testudo graeca* and *Testudo hermani*.

Despite their protection by the law, these animals are under intense anthropogenic impact. The *Emys orbicularis* which is not endangered in the same level like land turtles, due to the fact that it cannot be eaten or used for medical treatment also needs special preservation efforts from the bad anthropogenic impact.

One of the rarest and endangered reptile species is *Coluber collaris* - which is reported to inhabit the left bank of Ropotamo river, close to the river mouth, as well as the lands around the Arkutino marsh. Their habitats occupy relatively small territories and each of them is a living place for few animals. One of the most endangered animal species is *Elaphe situla situla*. In the region of south Sozopol, populations of this species are sharply decreased because of the intense resort and tourist invasion (directly devastation and urbanization of the inhabited areas). Although *Elaphe longissima* is widely spread, there are serious problems relating to this animal protection.

Neglecting the positive impact this species has on humans in their actions against pests, this animal is killed for prejudice of local people and tourists. Typical for the region are the

representatives of water-snake, grey water snake and etc.

Ropotamo complex is especially important for its ornitofauna. It is reported for 260 species living within its territory, 73 of which are enlisted on the Bulgarian Red Book, and 144 species under European conservation importance (Димитров и др., 1997). According to the same authors Ropotamo is one of the five most important sites in the country as a nesting site of *Ficedula semitorquata*. During reproduction periods, migration or winter season in the region are reported 8 world endangered species, in particular *Phalacrocorax pygmeus*, *Pelecanus crispus*, *Marmaronetta angustirostris*, *Aythya nyroca*, *Aquila clanga*, *Aquila heliaca*, *Falco naumanni* and *Ureloscopus c. crex*. Aside from that the complex has a significant role as a stopover location during bird migrations, especially in water basins with marsh vegetation, which are shelters and feeding places for waterfowl and singing birds and others. At the same time the adjoining forest massive serve as places for overstay and resting of the birds of prey and etc.

Ropotamo region is an important place for wintering of *Phalacrocorax pygmeus*, *Anas strepera*, *Cygnus olor*, *Netta rufina*, *Aythya nyroca*, *Haliaeetus albicilla* and etc. The complex has also great significance for nesting birds as it is one of the few places in Bulgaria, supporting intense nest density of the representatives of *Ardea purpurea*, *Anas strepera*, *Aythya nyroca*, *Dendrocygna leucotos* and etc. being also one of the nesting places of *Egretta garzetta*, *Botaurus stellaris* and other bird species (Янков, 1993).

We cannot ignore the importance of the complex in terms of some mammal species, included in the Bulgarian Red Book. In this region are found the following species - *Myotis emarginatus*, *Myotis capaccinii*, *Martes martes*, *Lutra lutra* and etc.

Although there are no clear indications, proving the existence of the endangered

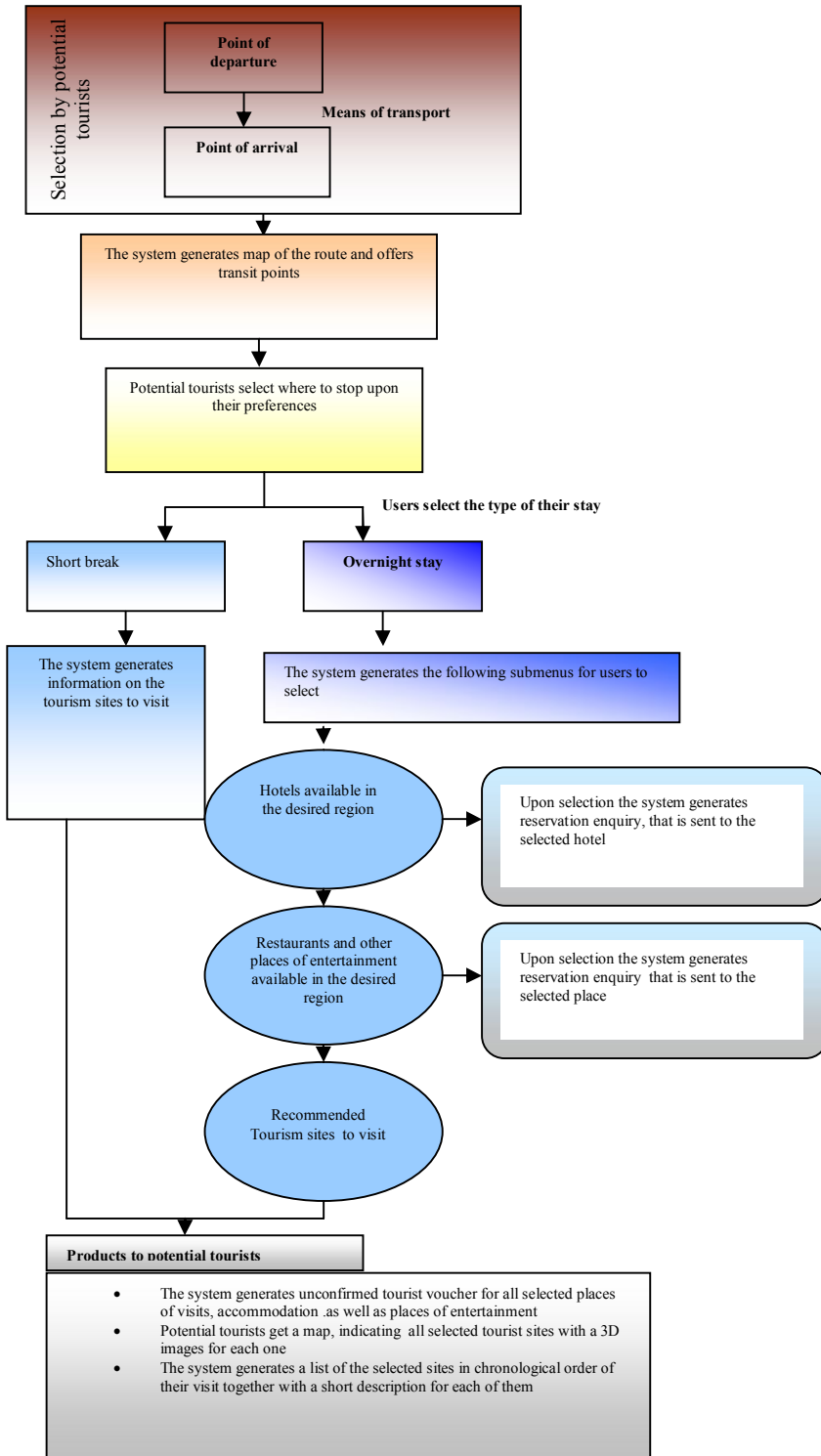
monk seal on the Maslen cope, its coastal areas are considered as one of the last shelters for this animal species.

Despite the unique characteristics of the nature in the complex, it undergoes strong anthropogenic influence. It is one of the heavy-crowded tourist regions on the South Black Sea coast.

With a view to the basic characteristic of all wetlands in Bulgaria we have to emphasize on the fact that sustainable development of wetlands encompasses initiatives and activities aimed at habitat and biodiversity conservation, but together with them, we should imply tourism, especially ecotourism, as an integral element of sustainability. For its ability to assist simultaneously for economic development of these areas through means of wise exploitation of natural resources and to raise eco-friendly attitude and behavior of tourists and local communities, tourism could be turned into a management leverage for wetlands.

With a view to territorial distribution of the wetlands in Bulgaria, we may clearly see that all ten areas are located within two tourism-geographic regions in accordance with the tourism project for regional divisions. These are the Danube region, comprising of the Belene Islands Complex, Ilisha Island and Srebarna Managed Reserve. On the other hand within the Black sea tourism region are situated all other wetlands.

- For their location, these areas could be used for product diversification of the 3S tourism product "sea, sand and sun" popular along the Black sea coast as well as for better tourism development of the Danube river region. The integration of ecotourism activities and services, as well as development of specialized forms such as ornithological, extreme and hobby tourism within the territories of wetlands, could facilitate a turn in the tourism product profile from massive into more specialized

and customized one. The latter requires a reasoned evaluation of wetlands and their natural resources, assessed with the aim to being integrated into tourism products.

On the basis of the above analysis it is obvious that Bulgarian wetlands are of high conservation and scientific value, which is a prerequisite for their utilization for the purposes of ecotourism.

Tourism attractiveness of those areas is based on their resources and as such they could be used for:

- observation on certain animal and plant species, nevertheless it is done directly or indirectly by the means of interpretative routes;

- establishment of thematic itineraries within the wetland areas ;

- organization of special attractions such as thematic observations along Via Pontica migratory route, with a special emphasis on bird behavior; In terms of large-scale promotion and popularization of ecotourism in wetlands we consider that is necessary to develop a customized web portal, allowing for Internet users to create tourism products, based on their personal preferences with a view to local natural and anthropological resources. Together with that when talk about ecotourism

development, we take into consideration the following tourism trends:

- generally ecotourists are individual tourists who seek customized tourism product and services;

- in recent years more and more tourists plan their trips on the basis of the information, released in Internet and what is more the number of those making their reservation online increases year by year;

- it is a very time consuming job for one to contact touroperator who could explain them in details what can be seen in the region of the Black sea especially in terms of wetlands areas

With a view to this analysis, we think that in terms of effectiveness of time, efforts and money, a web-based portal used as an information and planning tool for creation of ecotourism products along the Bulgarian Ramsar areas, is the best solution for its abilities to promote these regions and their tourism resources. Moreover, it is the fastest way to reach all potential markets on local, regional, national and international level. As a conclusion, based on the conducted research we offer a model of the system, promoting ecotourism in Ramsar areas in Bulgaria.

REFERENCES

1. Антонов А.1997. Остров Ибиша. Орнитологично важни места в България. Природозащитна поредица, кн. 1, БДЗП София
2. Георгиев Г 2004 Националните природните паркове и резерватите в България, Изд. Гея Либрис. София 295стр.
3. Георгиев Г, Н. Апостолов. 2006. Туристически ресурси. Университетско издателство „Неофит Рилски” Благоевград, Благоевград, 579стр.
4. Георгиев Д, С.Дерелиев, П.Янков, Л.Профиров : Орнитологично важни места в България. Природозащитна поредица, кн. 1 БДЗП, София
5. Георгиев Д., С.Дерелиев, П. Янков, Л.Профиров Шабленски езерен комплекс. Орнитологично важни места в България, кн.1, София
6. Димитров Д., Т. Мишев, П.Янков, Б. Иванов, 1997 Бургаско езеро. Орнитологично важни места в България. Природозащитна поредица, кн. 1, София
7. Димитров Д, А.Ковачев, П.Янков, Л.Профиров 1997 Комплекс “Мандра –Пода” Орнитологично важни места в България. Природозащитна поредица, кн. 1, София
8. Иванов Б. 1993 Беленски комплекс Национален план за приоритетни действия за опазване на най-значимите влажни зони в България. София, МОСВ
9. Иванов Б. 1993 Дуранкулашко езеро Национален план за приоритетни действия за опазване на най-значимите влажни зони в България. София, МОСВ
10. Иванов Б. 1993. Комплекс “Сребърна Национален план за приоритетни действия за опазване на най-значимите влажни зони в България. София, МОСВ
11. Иванов Б. 1993. Шабленско езеро Национален план за приоритетни действия за опазване на най-значимите влажни зони в България. София, МОСВ.

12. Коцева С, Н.Петков, П.Янков 1997, Комплекс “Беленски острови” Орнитологично важни места в България. Природозащита поредица, кн. 1, София
13. Михов Н., М. Маринов, Т. Мичев, П.Янков, М.Куртев 1997, Езерото Сребърна Орнитологично важни места в България. Природозащита поредица, кн. 1, София
14. Национална стратегия и план за действие за развитие на екотуризма в България, 2004, София, МОСВ, 156 стр.
15. Профиров Л., Т.Митчев, К.Няголов, П.Янков, Е.Стойнов 1997. Атанасовско езеро. Орнитологично важни места в България. Природозащита поредица, кн. 1, София
16. Янков П. 1993 Атанасовско езеро Национален план за приоритетни действия за опазване на най-значимите влажни зони на България, София, МОСВ
17. Янков П. 1993 Бургаско езеро /Вая/ Национален план за приоритетни действия за опазване на най-значимите влажни зони на България, София, МОСВ
18. Янков П. 1997 Мандренско езеро /Вая/ Национален план за приоритетни действия за опазване на най-значимите влажни зони на България, София, МОСВ
19. Янков П. 1993 Поморийско-Бургаско комплекс. Поморийско езеро. Национален план за приоритетни действия за опазване на най-значимите влажни зони на България, София, МОСВ
20. Янков П., М. Димитров, И. Костадинова 1997 Поморийско езеро. Орнитологично важни места в България. Природозащита поредица, кн. 1, София
21. The Ramsar List of Wetlands of International Importance dated 29th of May 2008, http://www.ramsar.org/key_sitelist.htm
22. Wetlands International global site, Ramsar Sites Information Service, dated August 1998, <http://ramsar.wetlands.org/DistributionofRamsarsites/tabid/778/language/en-US/Default.aspx>

гл. ас. д-р АКУЛИНА АНДРЕЕВА СТЕФАНОВА
ЮЗУ „НЕОФИТ РИЛСКИ”, БЛАГОЕВГРАД

**РЕЙТИНГОВАТА СИСТЕМА В ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИТЕ
ОТ СПЕЦИАЛНОСТ „ТУРИЗЪМ”**

РЕЙТИНГОВАТА СИСТЕМА В ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИТЕ
ОТ СПЕЦИАЛНОСТ „ТУРИЗЪМ”

Chief Assistant Prof. Dr. ACULINA STAFANOVA
SOUTH-WEST UNIVERSITY “NEOFIT RILSKI”, BLAGOEVGRAD

Abstract: In the essence of education and training themselves, it has been imposed by the different disciplines the students to learn, to know, to achieve skills and abilities to do something. And the teacher is the one who should evaluate. There are quite often cases when the teacher's evaluation does not correspond to the student's self-evaluation. In the teacher training faculties, the students are obliged to receive training also of how to evaluate and which are the main criteria and indicators for building up of an evaluation. The students who become graduates of the “tourism” major are often met with the necessity to assess, evaluate and select persons applying for job positions. Therefore, alongside with the knowledge of several languages and the good communication and computer skills, the control and evaluation abilities appear to be a major precondition for carrying out of modern labour performance and management forms for the tourism business. And through the use of rating methodology these abilities are improved and upgraded, and the evaluation itself becomes more and more objective.

Key words: education and training, control, evaluation, rating, human resources

Глобалните социално-политически, икономически и технологични тенденции през последните години коренно промениха мисията на образованието в световен мащаб, а с Болонския процес започна реформа на висшето образователно пространство в Европа. Това породиха нуждата от съвременна преориентация на образованието в зависимост от новите реалности и очакваните тенденции. Присъединяването на страната ни към Европейския съюз неминуемо води до промени в стратегията за развитие на българското образование. Изхождайки от новите социално-икономически условия, развитието и усъвършенстването на българското образование трябва да е съобразено с тенденциите на образованието в европейските страни и света, без да се пренебрегват националните традиции.

В туризма човешкият фактор участва непосредствено в създаването,

реализирането и потреблението на туристическия продукт. В България съществуват добри традиции по отношение на кадровото осигуряване на туристическия бизнес, но в днешно време само традициите не са достатъчни. Глобализацията на туристическия пазар, интензивните промени в туристическото търсене и предлагане, нарастващите потребности на туристическата индустрия, налагат въвеждането на иновации на база чуждестранния опит в обучението и реализацията на кадрите.

Динамиката на общественото развитие налага преориентация на образованието в съдържателен план. То се нуждае не само от усвояване на конкретни знания и професии, но и от разширена общообразователна и широкопрофилна подготовка с акцент върху личностното развитие, по-конкретно върху качества като критично и творческо мислене, умения за

намиране на най-добрия изход в непознати и сложни ситуации, информационна култура и способности за самообразование и саморазвитие. Стратегията за този нов вид образование откриваме в доклада "Образованието - скритото съкровище" на Комисията за образованието на XX век, ръководена от Жак Делор. Съгласно този документ, в съвременния му контекст, образованието следва да се опира върху четири "основни стълба":

- ✓ учене, свързано със знанието и разбирането - то обединява една широка обща култура със задълбоченото усвояване на конкретни умения;

- ✓ учене, свързано с конкретна дейност - става въпрос не само за усвояване на професионална квалификация, но и за придобиване на компетентност за справяне в различни ситуации, и за работа в екип. За младите хора е от изключителна важност да се научат да реагират правилно в процеса на придобиване и реализиране на социален трудов опит;

- ✓ учене, насочено към формиране на умения за пълноценно съжителство и разбирателство с другите;

- ✓ учене за оцеляване и персонал развитие - насочено към "процъфтяване на личността", формиране на умения и способност за самостоятелни действия, оценяване и поемане на лична отговорност [Делор, Ж., 1996].

Започналата образователна реформа изисква промените в средното образование да намерят естествено продължение и във висшето образование, като качеството на средното образование да е неразривно свързано и до голяма степен да обуславя качеството на висшето образование. Обучението във висшето училище изисква, освен прилагането на знанията от преподаването, студентите да усвоят активни методи за самостоятелно учене, да могат да учат и да управляват ученето си [Борисова Е.М., 1993]. Понятието "обучение" се определя нееднозначно като двустранен

процес, осъществяван от преподавателя и студентите, целенасочена дейност на преподавателя, съвместна дейност на преподавателя и студентите и т. н. Обучението е процес, който се развива и обезпечавя чрез своите компоненти с цел да се получат някакви положителни резултати.

Академичното учене, в сравнение с ученето в средното училище, се издига на значително по-високо гносеологично и технологично равнище. То е класическа, високо интелектуална информационна технология, която се явява като вътрешна мотивация, обусловена от интересите, индивидуалната нагласа, активност и нужди на студента [Божков, Н., 2000]. Тази активност може да се осъществи чрез целенасочената работа и от страна на преподавателя, и от страна на студента, за намиране на рационална, технологична организация на ученето [Андреев, 1996].

Обучението на кадрите може да се дефинира като системен процес на обогатяване на знанията, уменията и нагласите на заетите с цел да се усъвършенствува тяхното трудово представяне в заеманите длъжности, структурното звено и фирмата. Знанията отразяват това, което трябва да се знае, за да осъществяват определени трудови задачи. Уменията обхващат това, което трябва да може да се извършва, за да се осъществяват трудовите задачи. Нагласите се свързват с отношението, което трябва да се показва към трудовите задачи и към хората, с които се среща човек при тяхното изпълнение. Промяната на човешкото поведение и в частност на трудовото представяне, без съмнение преминава през промяната на знанията, уменията и нагласите. В този смисъл те са основен обект в процеса на обучението на персонала [Нешков и др., 2007].

Попадайки във ВУЗ върху студентите оказва влияние цялостния организационен процес, свързан с новите начини на преподаване, учене, оценяване. Повишаване качеството на

висшето образование и привержането му в съответствие с европейските изисквания налага една от приоритетните области да бъде работата по адекватна оценка на резултатите от обучението и изграждането на вярна самооценка у студентите за своята подготовка, за съотнасянето на собствените постижения към тези на останалите. Качествената подготовка на кадрите в туризма е обвързана с точна и справедлива оценка на положения в усвояването на знания и умения труд. Текущото оценяване има и голямо оперативен значение, защото подпомага регулирането на процеса на обучение, установявайки затрудненията и своевременно осигурявайки начините за тяхното преодоляване, а умело оформената от преподавателя обективна оценка постепенно приучава студента и към адекватна самооценка. Усвояването на разнообразни начини за самоконтрол и на адекватни критерии за самооценка в учебната дейност прави обучението по-ефективно, осигурява до голяма степен неговия развиващ характер и възпитателна насоченост. Интересът, положителното отношение към учебната дисциплина и възпитателния ефект от оценката се засилва само тогава, когато обучаващият се вътрешно се съгласява с нея. Ш. А. Амонашвили счита, че педагогът може да формира у учащите се "еталони, идентични на своите" [Амонашвили, 1984]. "Самооценката си взаимодейства активно с оценката, която я подхранва непрекъснато с информация за социалните критерии на оценяване, служи като ориентир за правилността на собствената оценка и самооценка, и на взетите решения за самовъзпитание. По този начин оценката внася непрекъснато корекции в самооценката" [Чернев, 1988].

В отговор на предизвикателствата на пазара на работна сила, на икономиката и на динамичните промени в различните области на живота като цяло, едно

съвременен образование трябва да се базира върху "отключването" на индивидуалните ресурси за учене, върху формирането на творческо и конструктивно мислене, което е в основата на иновационното учене. Ако днешният пазар на работна сила се отличава с динамика, нестабилност, конкуренция и развитие, чрез образованието хората трябва да придобият качества като компетентност, гъвкавост, адаптивност, предприемчивост, за да могат да отговорят на нарастващите изисквания [Делор, 1996].

Не са редки случаите, когато работодателите твърдят, че съществува несъответствие между знанията и уменията, които трябва да притежават завършилите студенти и квалификацията, която показват те като персонал в туристическия бизнес. Качествата на знанията и уменията в обучението се проявяват като качества в уменията за обслужване. Съществуват различни причини за наличието на недобре подготвен и недобре обучен персонал. Някои от тях са свързани с:

- ✓ наличните учебни планове и учебни програми, които не отговарят на потребностите на бързо динамизиращата се туристическа индустрия;

- ✓ необходимостта от подобряване на съдържанието в обучението по туризъм;

- ✓ изоставане на материалното осигуряване в обучението в сравнение с това в развитите в туристическо отношение страни;

- ✓ неефективното съотношение между теоретическата и практическата подготовка;

- ✓ недоброто организиране и провеждане на практическото обучение на студентите;

- ✓ необходимостта от осъществяване на практическото обучение в реална бизнес среда и създаване на възможности за изява и за бъдеща реализация;

✓ голяма част от студентите са принудени да работят нещо, каквото и да е, за да нормализират финансовото си състояние във време, когато трябва да са в час и др.

При съществуващата пазарна икономика реализацията на продукта на образователната система зависи от неговото качество, от неговата конкурентноспособност, като чрез обучението се усъвършенстват знанията и уменията на заетите в туризма и се създават предпоставки за тяхното израстване в кариерата. При управлението на бизнеса обучението е задължителен елемент от цялостния фирмен мениджмънт, а оценяването на кадрите е свързано с това, как и доколко успешно работникът или служителят се справят с поставените задачи, доколко посредством свършената работа се реализират целите на фирмата. Чрез оценяването на човешките ресурси в туризма се получава информация:

✓ за подготовката, специалните знания, професионалните умения и трудовите навици на работниците и служителите;

✓ доколко тези знания, умения и навици отговарят на изискванията за заеманото работно място;

✓ какви отговорности могат да поемат работниците и служителите на различни нива;

✓ кои работници изпълняват най-добре възложените им задачи и трябва да бъдат запазени във фирмата;

✓ кои не се справят с работата си и трябва да бъдат освободени;

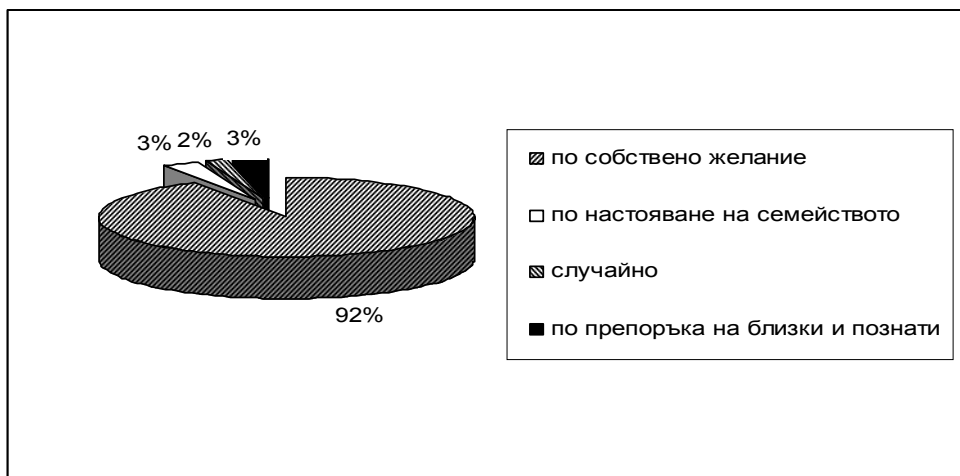
✓ за материално поощряване на работниците, които реализират ефективно своите възможности;

✓ доколко новопостъпилите работници могат да изпълняват пълноценно възложените им задачи;

✓ кои кадри подлежат на саморазвитие и самореализация и друго [Стефанова, 2009].

Промените в образователната система и въвеждането им в практиката създадоха доста проблеми на законотворците, преподавателите и студентите. Все още българското образование е претоварено съдържателно – изучават се много дисциплини, които осигуряват богата база данни, но тя не винаги е приложима на практика. А всичко това уморява и демотивира младия човек, тръгнал да преодолява редицата трудности, характерни за времето, в което живеем. Ето защо е много важна мотивацията за работа, интереса към това, което се прави. Според Ушински, ученето лишено от интерес и наложено чрез принуда не би довело до добри резултати. Дори липсата на възможност за най-елементарна привлекателност от страна на преподавателя убива желанието за посещаемост на занятията, за предварителна подготовка за занятията, за учене. Той смята, че е необходимо колкото си може повече учебната работа да бъде интересна, но в никакъв случай не бива да се превръща в забавление. Интересното обучение не изключва възможността да се работи с нужното усилие, а дори способства повече за това.

Имайки данните от проведената анкета с 128 студенти от специалност „Туризм“ на ЮЗУ „Н.Рилски“, може да се направи извода, че изборът за специалността не е случаен – по свое желание са избрали специалността 92% от анкетираните студенти, като за 86% от тях е била и първо желание.

Фиг. 1 Избор на специалност „Туризм“

Според К. Беелих мотивацията е интересът, заинтересоваността, която човек проявява към работата си. Тя се явява съществена предпоставка за всеки един успех [Беелих, 1987]

В теорията и практиката на обучението се знае, че бележката – това е балното изражение на педагогическата оценка в съответствие с програмните норми за даден учебен предмет. За разлика от другите начини за оценяване, бележката (оценката) на учащите се, се фиксира в учебната документация – изпитния протокол, студентската книжка, дневникът, дипломата и други документи. Като самостоятелен феномен в учебно-възпитателния процес, бележката е призвана да изразява успеваемостта на учащите се. Независимо че петбалната система у нас господства вече толкова години в теорията и практиката на обучението, тя не съответства на всички изисквания, предявявани към нея и предизвиква много противоречия при нейното използване. Въпреки всичко тя си остава важен показател за успешността в обучението на учащите се. При спазване на изискването оценките-бележки да отразяват единствено "академичните познания и умения на учащите се" те могат успешно да се ползват за сравнения между студентите, за

сравнения с държавни изисквания, за сравнения на постигнато усъвършенстване [Андреев, 1995].

Л. С. Виготски счита, че бележката съдържа в себе си всички отрицателни страни и на похвалата, и на порицанието. Той продължава понататък като казва за изпитите във ВУЗ, че студентите учат затова, за да изкарат изпита, а изкарват изпитите затова, за да получат диплома. Според него изпитната бележка в този вид е безсмислена и гибелна [Виготски, 1991]. К. А. Абулханова-Славская намира съществени недостатъци в съществуващата система за оценяване на учащите се. Тя счита, че педагогическите оценки са "необичайно аморфни, недидалектични и се изграждат не на мотивационни, а на личностни критерии" [Абулханова-Славская, 1999]. Б. Г. Ананиев отбелязва, че основното отрицателно въздействие на училищните оценки се проявява в многобройните стресове, предизвикани при оценяването на учащите се при отговор на поставените устни въпроси [Ананиев, 1980].

Тъй като въздействието на оценката върху развитието на ученика е многостранно, тя може да изпълнява различни функции. В зависимост от условията и целите на оценяването

основните функции са дидактическата, диагностичната, регулативно-стимулиращата и контролно-информационната. А според Б. Г. Ананиев оценката може да има:

✓ ориентираща функция – тя въздейства на умствената дейност на ученика за осъзнаване на тази дейност и разбиране на своите собствени знания;

✓ стимулираща функция – тя въздейства на афектоволевата сфера на ученика, посредством преживяния успех или неуспех, формиране на притеснения, намерения, постъпки и отношения;

✓ възпитаваща функция – под непосредственото влияние на бележките се отчита “ускоряване или забавяне на темповете на умствена работа, качествените движения и др.” [Ананиев, 1980].

В. П. Безпалко [Беспалко, 1989] подчертава субективното използване на сегашната бална система, която води до “широки колебания в диапазона за усвоените знания и поставената оценка от различните преподаватели”. Той допълва още, че “традиционната система за обучение, като качество води до оценки между “4” и “5”. В. И. Зайцев [Зайцев, 1991] продължава мнението на Безпалко като казва, че много от учителите са изхвърлили от употреба бележките “2”, “3” и “6” и в същност петбалната система става двубална, т. е. вървим към “израждане” на бележките в училище. С. И. Гореславски се изказва още по-остро за съществуващата оценъчна система – като казва, че тя е „много тясна, приблизителна и недодялана”.

Несъвършенството на петбалната скала води до снижаване обективността на бележката, с което се обясняват и многобройните опити на педагозите-изследователи да решат въпроса с обективността на бележката като преобразуват съществуващата скала по различен начин – в 8, 10, 12, 20, 50, 70, 100-бална и др. В. П. Безпалко предлага дванадесетбална скала за оценяване, базирана на обективни и съпоставими

оценки въз основа на разработени стандартизирани тестове за ниво на усвоените знания и умения, а С. И. Гореславски е на мнение, че училищната скала трябва да се разшири до 8-10 бала. М. Д. Касяненко предлага система за комплексен контрол в обучението, като на ученика се поставят едновременно три оценки, като първата цифра отразява активността на ученика; втората – културата на учебния труд и третата – показаните знания, на база на които се оформя общата оценка. Въпреки наличието на редица разработки и имащи резултати методики на отделни автори, в масовата практика нещата си стоят по старому, като се разчита най-често на повишаване професионалното майсторство на учителя.

Традиционната система за оценяване на студентските знания и умения се базира на контрола в края на семестъра, който най-често е под формата на изпит. Но той не стимулира в достатъчна степен системната работа на студентите. В повечето случаи върху получената на изпита оценка оказват влияние различни фактори като избора на билет, психологическото и физическото състояние на студента и изпитвания преподавател и други. При такова изпитване няма достатъчно ясно разграничаване в знанията и уменията на студентите. Ето защо се налага използването на рейтингова система за оценяване на резултатите от студентското обучение чрез използването на текущ контрол (текущи тестове), самостоятелна работа и заключителен контрол (заключителен тест или отговор на въпрос от конспекта), като за всяка дейност се присъждат определен брой точки. Как ще бъде изградена рейтинговата система за оценяване зависи най-вече от преподаваната дисциплина, като от съществено значение е и ролята на преподавателя.

Всяка образователна система се стреми да се усъвършенства, да

повиши качеството и ефективността на обучение. За целта, наред с класическите, се използват и съвременни методи за проверка и оценка. Като една подходяща форма на групов контрол все по-голямо приложение намират тестовете. Те са първата съставна част на рейтинговата система. Чрез тестовете "качеството на отговорите се трансформира в количествени оценки. Отговорите се оценяват с помощта на критерии, които не варират, както това става с критериите на учителя" [Делевска, 1992].

Тестът не е набор от въпроси и задачи, а е една система, отговаряща на определени изисквания и логика, в основата на които е учебното съдържание. Типът тестови задачи зависи от съдържанието, чието усвояване измерваме, като тестът трябва да отразява вярно образователните цели и акценти в това съдържание. Различните тестове имат различни качества и поради това са приложими в различни ситуации и за различни цели. "С други думи, отличното познаване на възможностите на тестовете като инструменти, ще осигури тяхната адекватна оценка и прилагането им в съответна ситуация. Напротив, както подценяването, така и надценяването им, са свързани с погрешни представи за действителните им възможности" [Алексиева, 2002].

Тъй като всяка айтета има индекс за трудност, въз основа на него преподавателят може да подбира тестовите задачи с желаната трудност в зависимост от целта, която си е поставил. Тестовете, които се разработват от преподаватели, са за конкретен учебен процес, учебна дисциплина и в тях се поставят по-ограничени цели. В тях е застъпено определено учебно съдържание, което може и да не е напълно общозадължително, а е виждане на самия преподавател. Ето защо тези

тестове не са стандартизирани и резултатите са валидни само за групите, на които той преподава. Докато при стандартизираните тестове (те се разработват от институти, организации, центрове) се обхващат големи групи лица и е застъпено общозадължителното съдържание за обучение. Когато сравняваме знанията, навиците и уменията на един учащ се, с друг учащ се - говорим за нормативно ориентиран тест, а когато знанията на учащият се, се сравняват с това, което той трябва да знае - говорим за критерийно ориентиран тест. Критерийно ориентираният тест сравнява дадено изпълнение с точно определен критерий за майсторство, т. е. акцентът пада върху това какво може и знае обучаващият се, а не как изглежда на фона на другите.

При съставянето на теста въпросите трябва да обхванат най-важното от онова, което трябва да бъде проверявано. С тестове могат да бъдат проверявани и знания, и умения. Въпросите трябва да бъдат ясни, точни, логични, технически и граматически издържани, но не подсказващи и с двояк смисъл.

Тестовете притежават редица съществени предимства:

- ✓ контролирана трудност на айтемите
- ✓ икономия на време;
- ✓ обективност на оценката;
- ✓ позитивна мотивация у изпитваните [Бижков; 1992].

Строго обосновани критерии за качествата на тестовете все още не са разработени, но съществуват редица показатели, които различават по-малко от по-резултатните и ефективни тестове [Аванесов, 1994].

"Тест – това е инструмент за кратко стандартизирано изпитване, в основата на който лежи специално подготвен набор от задачи, позволяващ обективно и надеждно да се оценят изследваните качества въз основа на статистически методи"

[Нохрина, 2005]. Според Л. Десев тестът не може и не бива да се използва при обучението по различните учебни дисциплини. Той не може и не трябва да бъде универсално средство за проверка и оценка на знания, навици и умения. Но не бива да бъде и отричан. Неговото място в педагогическата система като начин на изпитване, като метод за проверяване и оценяване е наложителен в сложния възпитателно-образова-телен процес, стремящ се към обективизиране, хуманизиране и демократизиране [Десев, 1995].

Втората съставна част на рейтинговата система е самостоятелната работа. Темата на самостоятелната работа се задава от преподавателя и тя може да бъде реферат, курсова работа, изследване и други. Тя се разработва според определени правила, представя се и се оценява според критерии и показатели като:

- ✓ структуриране на разработката;
- ✓ тематична обвързаност;
- ✓ поднасяне на познати и неизвестни факти;

✓ качествено оформяне на самостоятелната работа и други.

За участие в конференции, четения, допълнително разработен въпрос и други, студентът получава бонификация до 10 точки.

Студент, който е пропуснал решаването на текущия тест или не се е справил с предаването на самостоятелната работа в определените срокове, или е получил слаба оценка на

един от тестовете, се санкционира като му се отнемат до 10 точки (т. н. санкция).

Един от начините за поставяне на адекватни и обективни оценки, заложен в решенията на редица европейски форуми, е използването на 100 точковата скала за оценяване, т. е. рейтинговата система за оценяване е 100-точкова, а когато учебното съдържание е разделено на модули – тя е модулно-рейтингова система за оценяване. “Рейтинг” означава “ранг, категория, оценка...” [Андрейчин, 1993], т. е. рейтингът е индивидуален числов, оценъчен показател за знанията и уменията по всички видове дейности на учащите се, явяващ се като количествена характеристика за качеството на усвоените от учащите се знания, умения и компетентности. Рейтинговата система е широко използвана в световната образователна практика. Тя съществува доста отдавна в много западноевропейски и американски университети, дори и в някои африкански страни (които са съхранили системите за обучение на бившите им колонизатори).

Когато учебната дисциплина се състои само от лекции, тогава в инструментариума се включват текущи тестове (поне два), самостоятелна работа и заключителен тест. Максималният брой точки е над 100, тъй като може да има бонификация. При такива дисциплини се разработва контролна карта на цялата група и рейтинг лист за първите 10 студенти с най-много точки (за това се казва, че рейтинговата система е по-хуманна).

Таблица 1: Контролна карта на групата

име, фак. N`	текущ тест 1	текущ тест 2	самостоятелна работа		закл.тест/ изп.въпрос	общо точки	бонификация	санкция	краен брой точки	оценка бална оценка	оценка по ECTS
			разработка	защита							
	до 15 т.	до 15 т.	до 20 т.	до 20 т.	до 30 т.	max 100	до + 10 т.	до - 10 т.	над 100	от 2 до 6	от A до F

Когато учебната дисциплина включва лекции и упражнения, то тогава контролът е по-цялостен, по-точен и по-обективен. Учебният материал се структурира в модули и рейтинговата система става модулно-рейтингова система за оценяване. В инструментариума за всеки модул се включват текущ тест, самостоятелна

работа и заключителен тест. На всеки студент се попълва индивидуална контролна карта, в която се отразяват контролните мероприятия за всеки модул, бонификация и санкция. Колкото модулите са повече на брой, толкова оценката е по-обективна, тъй като проверките са по-чести и по-всестранни.

Таблица 2: Индивидуална контролна карта

име, фак. N`						
модули	текущ тест	самостоятелна работа		бонификация	санкция	Общо точки
		разработка	защита			
	до 20 т.	до 20 т.	до 20 т.	до + 10 т.	до - 10 т.	max 70
Модул 1						
Модул 2						
Модул 3						
общо						
общо/3						
заклучителен тест, дата:					max 40	
					общ брой точки	
					бална оценка	
					оценка по ECTS	

Предимствата на прилаганата методика с рейтингово оценяване е, че:

✓ текущият контрол поддържа мотивацията за активна и равномерна работа на студентите в семестъра;

✓ рейтинговата система е субект-субектна система на оценяване (самооценка, взаимнооценка);

✓ рейтинговата система е критериално ориентирана;

✓ повишава ефективността на самостоятелната учебна работа;

✓ способства да се получат по-точни и обективни оценки;

✓ студентите са поставени при еднакви условия;

✓ снижава субективизма при измерването;

✓ рейтингът стимулира съревнованието между студентите;

✓ повишава посещаемостта на занятията;

✓ дава възможност на студентите да затвърждават знанията си (ретест);

✓ от психологическа гледна точка е по-комфортна (без стрес от изпита).

Предлаганата рейтингова система е по-ефективна, защото:

✓ отчита текущата успеваемост на студентите;

✓ създава възможност за диференциране на студентите;

✓ активизира студента за по-добра разработка и представяне на самостоятелната си работа

✓ позволява да се получи подробна информация за самостоятелната работа на студента;

✓ по-обективно и по-точно се оценяват знанията на студентите (за пресмятане се използва 100-бална скала за оценяване).

Рейтинговата система има и недостатъци, някои от които се отразяват върху работата и на преподавателя:

✓ рейтинговата система може да породни конкуренция между студентите (не винаги тя е съревнование);

✓ разликата между малкия диапазон от точки не е ясно дефинирана;

✓ изискването за пределна обективност на оценяването изисква изработването на единни критерии за оценка на различните видове дейности (в зависимост от сложността на поставените задачи, критериите трябва да се прецеизират, което увеличава работата на преподавателя);

✓ рейтинговата система изисква повече време за подготовка на преподавателя в сравнение с традиционното оценяване;

✓ за да бъде системата по-прецизна е необходимо да бъдат включени повече критерии и показатели, което увеличава обема на преподавателската работа;

✓ преподавателят е длъжен да повишава своето методическо ниво в областта на проверяването и оценяването, не по някакво нареждане отгоре, а защото педагогическият процес го налага (такава мотивация в работата на преподавателя е много надеждна и ефективна).

Внедряването на рейтинговата методика за контрол на качеството на студентското обучение ще доведе до:

✓ по-сериозно отношение към учебния процес (предварителна подготовка за занятията, за тестовете);

✓ по-малко отсъствие от занятия;

✓ стремеж към постигане на по-високи резултати с цел по-престижно място в групата, курса, ВУЗ;

✓ повишените изисквания към студентите ще се отразят и върху работата на преподавателя [Стефанова, 2008].

Повишаване качеството на висшето образование и привеждането му в съответствие с европейските изисквания налага една от приоритетните области да бъде работата по адекватна и справедлива оценка на резултатите от обучението и изграждането на ярна самооценка у студентите за своята подготовка, за съотнасянето на собствените постижения към тези на останалите. Повечето от авторите, разглеждали този въпрос считат, че формирането на контролно-оценъчни

умения у студентите се извършват стихийно, често пъти неосъзнато от страна на самия студент. Това важи с особена сила и за бъдещите мениджъри в туризма. А това са хората, които ще заемат различни ръководни длъжности в туристическия бизнес и ще трябва да участват в уелото подборане на своите кадри, ще трябва да провеждат събеседване, интервюта с хора, кандидати за различни работни места, анкети, тестове и др.

За да бъде целенасочен процесът на обучение на студентите в контролно-оценъчна дейност в магистърската програма за специалност „Туризмъ“ (Мениджмънт на хотелиерската и ресторантьорската дейност) беше включена учебната дисциплина „Контролно-оценъчна дейност в подготовката на кадри за туризма“. Тя е разработена в съответствие с държавните изисквания за подготовката на студенти от икономически специалности, като целта е студентите да получат задълбочени знания за контролно-оце-оценъчната дейност и управлението в двете най-важни сфери на туристическата индустрия – хотелиерството и ресторантьорството. Студентите се запознават с основни практически проблеми и подходи в обучението и подбора на кадрите в условията на пазарна икономика. За успешното реализиране на учебната програма са необходими предварителни знания по редица учебни дисциплини, застъпени в учебния план на специалност „Туризмъ“ в бакалаварската степен. Учебната програма е структурирана в два модула, а основните задачи, които следва да бъдат решавани

при реализацията на учебната програма, са:

1. Усвояване на теоретични знания за същността на контрола в обучението на човешките ресурси в туризма.

2. Усвояване на знания и умения за подготовката, контрола и оценката на постъпващите кадри в хотелиерството и ресторантьорството.

3. Формиране на умения за оценка и самооценка на работещите в хотелиерската и ресторантьорската фирма [Учебна програма, 2009].

За да се осигури качествено обучение на студентите по дисциплината „Контролно-оценъчна дейност в подготовката на кадри за туризма“ в нея са съчетани различни методи и форми на обучение – лекции по възлови теми и самостоятелна работа под формата на курсови разработки. Формите на контрол също са съобразени с естеството на дисциплината – провеждане на контролни тестове, представяне, самооценка и ваимоценка на самостоятелната работа и разработване на писмен въпрос или заключителен тест в края на лекционния курс. Оценяването се извършва чрез модулно-рейтингова система и е съобразено с прилагането на системата за натрупване и трансфер на кредити. Контролната карта е по специфична – тя е групова, но в оценяването на самостоятелната работа са включени оценки за разработка и представяне, самооценка, ваимоценка и оценка от преподавателя. Това се налага, тъй като в самата учебна програма е заложена необходимостта от усвояване на знания и умения за контрол и оценка от страна на бъдещите мениджъри.

Таблица 3: Контролна карта на групата

име, фак. N°	текущ тест M1	текущ тест M2	самостоятелна работа				закл.тест/изп.въпрос	общо точки	бонификация	санкция	краен брой точки	крайна бална оценка	оценка по ECTS
			разработка	самооценка	взаимоеценка	оценка преп.							
	до 15	до 15	до 10		до 10	до 10	до 30	max 100	до +10	до - 10	над 100	от 2 до 6	от A до F

Обобщената оценка включва оценката от писмената проверка (тестове), самооценката, оценката на колегите и оценката от преподавателя на самостоятелната работа. Всяка компонента е и с определена тежест (различен брой точки) или с предварително определен коефициент (когато се работи с бални оценки). На база приети критерии и показатели за всяка компонента от оценката се присъждат определен брой точки. Най-често с най-голяма тежест са оценките от заключителната писмена проверка и качествено изпълнение на самостоятелната работа.

Преподавателят изчислява точките на обобщената оценка, коригира ги с бонификация и санкция (ако има такива), след което ги превръща по съответната скала за оценяване в бална оценка и оценка по ECTS. След това по рейтинг точките съставя и обявява рейтинг лист, в който се определя рейтинг мястото на всеки студент (обявяват се само първите десет имена). Преподавателят нанася:

✓ в контролната карта – всички точки от текущите тестове, самостоятелната работа, изпитния въпрос или заключителния тест, бонификацията, санкцията, крайния брой точки, балната оценка и оценката по ECTS;

✓ в студентската книжка - балната оценка;

✓ в протокола за учебен отдел и в главната книга - балната оценка и оценката по ECTS.

След преминаване на курса студентите трябва да са придобили основни знания и умения за цялостния процес на контролно-оценъчната дейност:

✓ да умеят да правят преценка и оценка на кандидатстващите за реализиране в хотелиерството и ресторантьорството;

✓ да използват различни методики при подбора на кадрите, определяне на тяхната пригодност и квалификация, както и възможността им за адаптация към туристическия бизнес.

Положителните резултати от контролно-оценъчната дейност са от съществено значение, както за работодателя, така и за отделните работници и служители. Колкото по-точна и по-справедлива е оценката, толкова по-пълно и по-ефективно могат да се използват човешките ресурси, толкова по-ниски са разходите за труд, толкова по-високи са икономическите показатели от дейността на фирмата, толкова по-високи са, както доходите на работодателите, така и доходите на работниците и служителите. Затова наред с владенето на няколко езика, добрите комуникативни и компютърни способности, уменията за вземане на решения и други, заложената в учебния план на магистърската програма учебна дисциплина „Контролно-оценъчна дейност в подготовката на кадри за

туризма” добави към модела за компетенции и допълнителни компетенции – умения за контролно-оценъчни дейности. Чрез по-точно и адекватно оценяване се осъществява по-ефективно функциониране на фирмата и постигане на по-добри финансови резултати. А когато контролно-оценъчната дейност е обвързана в цялостна система за контрол и оценка много лесно могат да се сравнят получените резултати с очакваните и да се разбере къде са грешките и какви са пропуските, за да бъдат своевременно отстранени.

Модулно-рейтингова система не е съвършена, но продължава да се налага, като непрекъснато се усъвършенства. В. В. Гузеев счита, че не може да има универсална система, еднаква за всички учебни дисциплини, които значително се

различават, както по съдържание, така и по начина на преподаване. Но всеки преподавател може да разработи своя модулна програма и рейтинг план, които лесно могат да се адаптират към общоприетите (ако има такива) [Гузеев, 1988].

Според Б. Л. Фарберман с въвеждането на рейтинговата система за оценяване на учебните постижения на учащите се, контролно-оценъчната дейност се привежда в съответствие с водещите идеи, насочени към обновление и трансляция на новото качество на образованието, осигуряващо практическа насоченост на образователния процес, преход от репродуктивно към продуктивно образование и формиране на разностранно развити творчески личности [Фарберман, 1993].

Използвана литература:

1. *Абулханова-Славская, К. А.* Психология и сознание личности, М., 1999.
2. *Аванесов, В. С.* Научные проблемы тестового контроля знаний, М., 1994.
3. *Алексиева, Е.* Разработване на тестове за проверка и оценка на знания, Софттрейд, С., 2002.
4. *Амонашвили, Ш. А.* Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников, М., 1984.
5. *Ананьев, Б. Г.* Психология педагогической оценки. М.: Педагогика, 1980.
6. *Андреев, М.* Процесът на обучението. Дидактика. Университетско издателство, С., 1996.
7. *Андрейчин, Л. и др.* Български тълковен речник, С., 1993.
8. *Беелих, К. и Х. Шведе* Техника на ученето и умствения труд, НП, С., 1987.
9. *Беспалько, В. П.* Разработки методики дидактической оценки урока, Сов. педагогика N°3, М., 1989.
10. *Бижков, Г.* Теория и методика на дидактическите тестове. С., 1992
11. *Божков, Н.* Информационна технология за моделиране, експертна оценка и поддържане качеството на университетското обучение, София - Париж, 2000.
12. *Борисова, Е. М.* О роли профессиональной деятельности в формировании личности, Наука, М., 1993.
13. *Буров, С. и др.* Съвременен тълковен речник на българския език, В.Т., 1994.
14. *Выгодский, Л. С.* Педагогическая психология, М., 1991.
15. *Гузеев, В. В.* Оценка, рейтинг, тест. Школьные технологии, №3. М., 1988.
16. *Делевска, Н.* Доцимولوجични аспекти на обучението. С., 1992.
17. *Делор, Ж.* Образованието - скритото съкровище. ЮНЕСКО, С., 1996.
18. *Десев, Л.* сп. Образование и квалификация, кн.1, 1995.
19. *Зайцев, В. И.* Методи контрола знания при автоматизирано обучение, АВТ N°4, М., 1991.
20. *Нешков, М. и др.* Въведение в туризма, Наука и икономика, ИУ-Варна, 2007.
21. *Нохрина, Н. Н.* Тест как общенаучный диагностический метод, Златоуст, 2005.
22. *Стефанова, Ак.* Обучението на кадрите в туризма – перманентна задача. Продължаващо професионално образование и обучение – състояние и перспективи, Сборник научни статии, Университетско издателство “Н.Рилски”, Благоевград, 2008.
23. *Стефанова, Ак.* Рейтинговата система за оценяване – неизбежна необходимост. Измерение на професионализма в дискурса на технологичното и професионалното обучение, Сборник научни статии, Университетско издателство “Н.Рилски”, Благоевград, 2008.
24. *Стефанова, Ак.* Изборът и очакванията за реализация на студентите от специалност „Туризм”, сп. „Икономика и управление”, бр. 2, Благоевград, 2008.
25. *Учебна програма по „Контролно-оценъчна дейност в подготовката на кадри за туризма”, Благоевград, 2009.*
26. *Чернев, Ст. и др.* Педагогически основи на самовъзпитанието, НП, С., 1988.
27. *Фарберман, Б. Л.* Рейтинговая оценка успешности обучения студентов, ТАДИ, Ташкент, 1993.

докт. СВЕТОЗАР КАБАИВАНОВ

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ УНИВЕРСИТЕТ "СВ.СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

АСПЕКТИ НА ИНФОРМАЦИОННАТА ЛОГИСТИКА В „ОТВОРЕНИ“ СИСТЕМИ

ASPECTS OF INFORMATION LOGISTICS IN “OPEN” SYSTEMS

PhD Student SVETLOZAR KABAIVANOV

ST. CYRIL AND ST. METHODIUS UNIVERSITY OF VELIKO TARNOVO UNIVERSITY

Abstract: References about the condition of information processes and information streams in the input entrance and in the output exit. The information logistics is considered as a capability of finding a solution of the assigned task when a priori is known only the demand result. Such tasks are “open”. They could not be solved by algorithmic methods of approach because it is impossible to compose algorithm without knowing the way it works.

Investigation of objects of different order is presented. The infinity of the external and internal environment is put into analysis.

Key words: information logistics, logistic object, open system, input/outlet object

The definition of information in its phenomenon – logical meaning permits the realization of elementary act of knowledge (or management) in triad “subject” – “object”. The intellectual system arises when during the process of knowledge these components change their roles periodically – the subject traverses to a condition of “object”, and the object becomes respondent source of activity, i.e. transfers into condition of “subject”. This means that (in the meaning of such communication) there is a realization of process of creating systems, which acquire the possibility for manifestation of its individuality, with their own concept for the corresponding matter and are in condition to realize “incalculability”. In this way the theory and the practice receive enough reason to deal with intellectual information-searching system upon the understanding of information as a procedure for building an unlimited multitude of contexts of perceiving the incoming message and the intellect as a rational choice in this multitude.

Information interaction of logistics objects with the environment is determined from characteristics of the objects, including their physical possibilities and their goals of

existing. The meaning “goals of the logistic object” can be determined as general purpose of the actions of the object for insurance of its necessities in the broad sense. Long terming suspension of the necessities leads to ceasing the existence of the object as such. The complete lack of necessities leads to submission of any activities of the object. In this way, the necessities of the logistic object constantly changing them and in conformity with this the goals of the object that direct its activities also get changed. The structure of the goals of the logistic object depends on its own structure and can be very simple or very complex. The complex structures represent hierarchy in which the reach of the goals in lower level leads to reaching goals on higher level. In its respect they can be sub-goals of still higher level. The existing goals determine the inner necessity of actions of object, which are realized during receiving information from object, that is interpret from them as a presence of opportunity for achieving the expedient result.

The process of the evaluation the choice of object operation, its approaching to the corresponding goal, may have different nature depending on the characteristics of

the object, but in its base is juxtaposing with the build information templates of operations. Information templates of operations of the logistic object can be static and dynamic (build as a result of preceding acts of information interactions). The ability of building information templates of operations is determined of the presence of that kind of information that brings to needed result.

In that meaning the concept of intelligence as a matter of fact means capability to find solution of the set task, than a priori is known only the demand result. Such tasks are "open". It is obviously, that with algorithmic method the open tasks can not be solved, because it is impossible to create algorithm, if it is not known how it work. Considering with this, could be formed four variants:

1. Entrance: object of 1 /first/ order. Exit: object of 1 /first/ order.
2. Entrance: object of 1 /first/ order. Exit: object of 2 /second/ order.
3. Entrance: object of 2 /second/ order. Exit: object of 1 /first/ order.
4. Entrance: object of 2 /second/ order. Exit: object of 2 /second/ order.

It is obvious, that in the first variant of is required to build device, which transforms outlet object from 1 /first/ order in dependency of the condition of the input object from 1 /first/ order. Otherwise said the demand is to be build object of 2 /second/ order. But in this case the observer needs to know in advance in which way must be connected the condition of the input and outlet object. It seems that this can be described with third object from 1 /first/ order. However, questions arise, in which way could be extract this information and to be used during the working process of such organisation? The answer is clear: only with the help of some object of 2 /second/ order. In that case it has to be integrated into it at the stage of its building. At the end it becomes that way, that the connectuon does not do anything on its own and do not facilitate and make any easier to its creators in the process of building an object of 2 /second/ order.

The 2 /second/ variant is also unacceptable because of the impossibility object of 1 /first/ order to describe object of 2 /second/ order.

In the last two variants at the entrance are objects of 2 /second/ order. But in this case, what has to represent of its own the interaction to be able to manipulate objects of 2 /second/ order? It is perfectly obvious, that can not be object of 1 /first/ order. It can not be object of 2 /second/ order either, because when the object of 2 /second/ order has in the entrance object of 1 /first/ order heterogeneity, but not the process of transforming the heterogeneities. This means, either the reciprocal action is impossible either it is an object of next 3 /third/ order.

In this way it becomes clear, that the creators of system of that kind had walked on previously drawn wrong way, trying to realize interaction on the basis of the first two variants. It is obvious in the reality. All of the programs, on which arbitrary and over-wearing it is ascribe and impute to them "content" and "substance" of the process, do not generate new algorithms. They only manipulate the data based on the algorithm put into them, no matter how complicated and complex it is, it is still an algorithm. All of them are variety of the compiler, which transfigure the text of the program into machine code, remaking one stream of bytes into another and totally does not "understand" the meaning nor the first stream or the second. At first sight, this can be treated as reason for fading and stopping the investigations, admitting the impossibility of existing of the interaction intelligence. Objectively this is not true. It is deserved to accent the attention upon an important moment. This moment is the objectivism in the necessity of perception and investigation of the living nature in giving a proof capacity of existing of objects of 3 /third/ order.

The only way to receive intellectual resources is from the external environment. Intellectual resources, the knowledge, simply said, can be either object of 1 /first/ order or object of 2 /second/ order. Let

admit, that they are objects of 1 /first/ order or objects of 2 /second/ order, i.e. this is physical heterogeneity. But in this case in the general way they can not be accepted properly and correctly because for the arrangement of the preserved information in object 1.1 is needed an object of class no less and low than 2.2. So, it is imperative to insert universal object 2.2 in such way, which is capable to accept in proper and correct way all kind of possible objects of 1.1. This is impossible. The knowledge means have to be objects of 2 /second/ order. More precisely – objects 2.2. The way of working of that mechanism is as follows: what kind of information is preserved in the objects 1.1 (A and B) can not be known. But still can be determined in which way the conditions of the objects A and B changes reciprocally. In this way can be received completely determinate information. It can be record in some object of 1 /first/ order (without forgetting to build an interpretation to allow this information to be extract from there and to be used).

On the basis of this presentation appear three methods of receiving knowledge and data:

1. All necessary knowledge in principle can be obtained through their random review.

2. The demand knowledge already exists in the environment of functioning as modes like objects 2.2. Only skills are necessary for their finding and using. The distinguish limitation here is this, that knowledge has to be in open (patent) form, i.e. with correspondence to the principle “take and use”. In this case the system uses knowledge by analogy.

3. The demand knowledge exists in the environment of functioning, but in non-open form. In this case is necessary to be received as much as possible knowledge from the environment of functioning, and after that on the basis of its joint analysis to be made logical conclusions. The gained conclusions are already as demanded knowledge for reaching the goal, in open form.

If the demanded knowledge can not be received by random and occasional way and do not exist in outlet environment in open or indirect (oblique) form, the goal can not be achieved.

During the examination of the objects of 1 /first/ and 2 /second/ orders the terms and conditions of their existence have being arranged, as a matter of fact that the conditions for existence of the object of 2 /second/ order accumulate themselves in the functional environment requirements, in addition to the requirements of existence of the object of 1 /first/ order. By the transition to object from the next 3 /third/ order a new requirements (as addition to the old) occur and take place. The aroused requirements should ensure the resolving of open tasks.

The creation of an object of 2 /second/ order means finding a way to impact on the object of 1 /first/ order Y, as consequence of the condition of the object of 1 /first/ order X. Applied to the problem, the objects X and Y can be unspecified in general, and in their role could be all kind of physical heterogeneities. The input object of 2 /second/ order contents the objects of 1 /first/ order A and B, that are also unspecified physical heterogeneities. Therefore, to arrange the thread of management from A and B to the X and Y a physical connection between them has to exist. Because A, B, X, Y could be demanded in every area of the environment of functioning of the object of 3 /third/ order, means that all objects of 1 /first/ order have to be in physical interaction each other. Should not exist objects of 1 /first/ order than on its condition can not be affected and should not exist objects of 1 /first/ order, that changing the condition of them will not influence on anything.

This is absolutely new characteristic, which do not have analogy in the field of the objects of 2 /second/ order. It can be defined like universal interface. The universal interface imparts to the environment functional unity. With the reservation that the universal interface do not manifest entirely whether every object of 1 /first/ order is connected directly with

each other and that is why with the help of every else object can be controlled the condition of everyone other object. The universal interface speaks only for the existing of influence upon that object behind the side of the rest objects. The realization of that influence could be straight and indirect, through changing the condition of the objects which are directly connected with the given object of 1 /first/ order. Substantial addition is the apprehension by the principle of “super-position”, according to it, the condition of every object of 1 /first/ order is determined by the actions upon it from multitude of other objects of 1 /first/ order.

The universal interface is a necessary condition for creating an object of 3 /third/ order, but it is not enough by its own. Figuratively, it is not enough to have a ship available for reaching to any island. There is a necessity of an engine and a navigation system that could give the opportunity for moving and especially toward the right and correct direction. “Navigation system” may become the reverse connection giving the opportunity to know how close and near is the target goal. With the engine the problem is more complex. That exactly block build the wanted object of 2 /second/ order directly. Like it was mentioned already, the object of 2 /second/ order consists of two multi-type components – objects of 1 /first/ order and interpreters. In this way, with the maximum of its possibilities, the block for “movement” should be “skillful” to transform and reorganize, to generate objects of 1 /first/ order and interpreters as well.

For transformation of objects of 1 /first/ order is sufficient an object of 2 /second/ order. Still, the question remains, how to be generated these objects is it possible this at all. The object of 1 /first/ order is a physical heterogeneity. This heterogeneity now is innate, “installed” in the middle of the functional environment. By it nature the generating of objects of 1 /first/ order means from initial homogeneous environment to make it heterogeneous or to increase the level of its heterogeneity. It is necessary the conductor that deals with the

very same principal changes to stay out of the environment of functioning (to be completely independent and to watch it from outside) and to be an order and level higher than it. For the objects that are inside the environment such opportunity is not available, because they themselves are part of it and their order could not be higher from the order of the environment from that they originates. The same restriction exists to the attempts of being generated for changing the interpreters.

The interpreters are inseparable part of the environment of functioning because they are in physical connection with the objects of 1 /first/ order. That is the reason why the changing of their features and characteristics will involve (provoke) after it a transformation of the whole environment and changing of it basis. So, for objects of 3 /third/ order, making changes in the environment, from which they are a part themselves, according to the four theoretical possibilities to the moving block is accessible only one. This is the impact upon the functional environment through changing the condition of already existing objects of 1 /first/ order. But even this part owns huge possibilities.

The condition of different objects of 1 /first/ order could be changed. It is unknown to which object and how to change its condition. That is why in the composition of the moving block should take part at least two components: an object of 1 /first/ order, in which the change through the universal interface reflects to the rest objects of 1 /first/ order, and a generator of accidental events giving the opportunity to choose by accident which object of 1 /first/ order should be changed most and in what direction. But only the accident changes are not enough. It is needed a device to remember the successful accident step (it brings closer all to the goal) and to permit a return to this successful condition of the system, if the next accident step is wrong. In such way the enclosing to the goal is gradual, without wandering around the starting point.

In the objects of 3.1 and 3.2 the movement towards the goal is specialized mainly by the help of accident monitoring of the different variants. The dealing with these objects depend a lot from the will of chance – whether will be chosen the right and successful condition of the effectors. As much as bigger is the system, as much as harder is the achieving of the goal in that way. The successful combination of the condition of the effectors become rare, and the unsuccessful, on the contrary, become more often. Something else, some of the accident conditions of the effector's matrix could remove from the goal so far, that its reaching once more to become senseless (a destroying of the object of 3 /third/ order). Except the chance there is another damaging factor – the limitation of the receptor-effector matrix. Its main point is that the current composition of receptors and effectors is not enough for successful movement to the target goal. A modernization is necessary. In the objects of class 3.1 the receptors and effectors does not change at all. In the objects of class 3.2 the receptors and the effectors are forming (mainly) by accident. In the big systems the accident forming is not enough. The probability that the forming casual image of the receptor-effector to satisfies in sufficient degree its task is very low. That is why is necessary a strong connection between it and the impact object.

This can be achieved in two ways: either to create the necessary characteristics in the receptor-effector in advance, either to generate such quantity of receptors-effectors which will take the whole outside world in practical, and in this way to upraise the probability to achieve the goal. The both ways are not useful in 3.1 and 3.2. For this reason the area of usage of the object 3.1 is limited to not huge systems. In the medial ones, and mostly in the big systems, the usage of 3.1 is practically unreal. With a

presence of logistics domains, the usage of the object 3.2 is possible. On the base of memory account that it is used, the object 3.2 could manage to achieve the goals in middle systems according to their magnitude.

The object 3.2 is useful in all of the “end most” systems with fulfill memory. In the “infinitive” systems object 3.2 will be non-able for work. In the frames of 3.1 and 3.2 objects it is not possible to overwhelm so called potential barriers. It is obviously that the improving of the mechanical characteristics of object 3.2 (the capacity and the quick action of the memory, the receptor-effector matrix and other) could not achieve the desired result because the infinity of the outlet world reduces to nothing such issues.

A new way is needed for the decision of this problem in principle. The opportunity for accepting knowledge from outlet world in non-open form remains. For elimination of the procedures for searching routes toward the goals of the object “information logistics” (passing through the infinite labyrinth of solutions) it is not necessary the searching a way or a mode for transformation of the already existing program, but its creating (originating) anew, from the beginning. For this reason could be used the circumstance that some of the global characteristics if the infinite logical domains are attributes only of the group of their composite objects. In similar way to this that the solid body has shape but its components the atoms and the molecules do not have shape. For that reason is possible to be created from the beginning an infinite logical domain with preliminarily assigned attributes and not to be altered the characteristics of the elementary objects from which the information flux is composed of in the object “information logistics”. The new program should be built on the basis of the global characteristics of the infinite logical domain.

ас. д-р МАРИАНА ДИМИТРОВА

*ЦЕНТЪР ПО ПУБЛИЧНА АДМИНИСТРАЦИЯ, НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ,
СОФИЯ*

**ПРОМЕНИ В РАВНИЩАТА НА ЗДРАВЕТО И БЕЗОПАСНОСТТА В
ОРГАНИЗАЦИИТЕ ПОРАДИ ГЪВКАВОСТ НА РАБОТНОТО МЯСТО ПРИ
ВЪЗРАСТНИТЕ ЖЕНИ В БЪЛГАРИЯ**

**CHANGES IN HEALTH AND SAFETY LEVELS WITHIN ORGANIZATIONS DUE TO THE
WORKPLACE FLEXIBILITY OF OLDER WOMEN IN BULGARIA**

Assist. Prof. Dr. MARIANA DIMITROVA,

CENTRE FOR PUBLIC ADMINISTRATION, NEW BULGARIAN UNIVERSITY, SOFIA

Abstract: The proportion of older people within the Bulgarian population is increasing. Due to declining fertility and emigration waves in the 1990-ies, as well as the longer life expectancy, Bulgaria is facing one of the highest old-age-dependency ratios in the Europe. Eurostat data show that in 2060 the old-age-dependency ratio for the country will reach 63.54 and the average for the EU member states (EU 27) will be 53.47.

The paper focuses on a research conducted within the time period July-August 2006, under the name "The Use of the Potential of Workers Aged from 50 to 64 years". The research was used in the consequent two years to reveal some implications on the altering of the health and safety levels within the organizations due to the employment flexibility forms used for older women. The primary objective of the research was to examine the degree in which work potential of the older workers, aged 50-65, is used and to create an understanding which are the main flexible employment practices spread out for this age group. The secondary objective realized on a post-field stage was to determine how and in what direction these employment practices affect the health and safety levels within the organizations.

The research revealed the following major points:

- advantages and disadvantages of this group of employees, aged 50-65, as perceived by the respondents in connection to the age profile of the group;
- the recruitment and selection of older workforce;
- the usage of flexible employment practices – in general and for this specific group in particular;
 - the notion of flexible employees` qualities;
 - the human resource policies and practices used by the organizations in regard to older workers
 - the perception of future demographic changes and their impact on the HRM in the organization.

Key Words: Older Women, Health and Safety Levels, Flexible Employment Forms

1. INTRODUCTION

The proportion of older people within the Bulgarian population is increasing. Due to declining fertility, emigration waves in the 1990-ies, as well as the longer life expectancy. Although in the recent years there is a little improvement in fertility rates, Bulgaria is

facing one of the highest old-age-dependency ratios in the Europe (Eurostat projections, 2008). Eurostat data show that in 2050 the old-age-dependency ratio for the country will reach 63.54 and the average for the EU member states (27 countries) will be 53.47.

As the National Statistical Institute states the Bulgarian labour force is changing in composition, as a result of changes in both the composition of the population and the rates of labour force participation across demographic groups. The demographic changes, globalization in the world economy, as well as the EU integration perspectives pose increasing imperatives for labour force utilization on the Bulgarian labour market. In this regard the utilization of female human resources and especially of older women in the age group of 50-65 year-olds.

Most studies on older workers and retirement have largely ignored women, partly because the female share of the older paid work force has traditionally been small. Early retirement by men and increased labour force participation by women in their mid-fifties have expanded in proportion rapidly. As a result, it is no longer possible to ignore the labour force behaviour of women at the age 50 and over. In addition, there are several reasons to support this statement:

- the decrease in the Bulgarian labour force in general;
- the drastic decrease in the labour force participation of women with the increase of their age;
- the unused labour force (the rate of economic activity among older women is low – 40.7 % for the group for the 1st quarter of the year 2008).

The paper focuses on the positive implications which flexible labour forms have on the use of older women labour force and their influence on health and safety levels within organisations. The study comments only those forms of flexible employment that lead to better work conditions and better reconciliation of work and family life, e.g. flexible work schedules, part-time work on voluntary basis, telework, flexible work arrangements and tasks. The main aim is to describe the possible policies and strategies on enterprise level because

they are perceived as most suitable for specific human resources needs and most effective because of their direct influence in the decision of workers to stay in employment after the pension age.

The research is based on study conducted in the period July-August 2006 on a theme “The Use of the Potential of Workers Aged from 50 to 64 years”, which objective was to examine the degree in which work potential of the older workers, aged 50-65, is used and to create an understanding which are the main flexible employment practices spread out for this age group.

2. OLDER WOMEN LABOUR FORCE SUPPLY TENDENCIES

Since the 1st of January 2007 Bulgaria has become an EU member country. This is accompanied by the obligation for fulfilment of the European directives, guidelines and recommendations concerning equal opportunities: access to employment, career prospects, lifelong learning, education and improvement of working conditions.

As per to Article 2 of the Amsterdam Treaty, which specifies general equality provisions: “The Community shall... promote... a high level of employment and social protection, equality between men and women, the raising of the standard of living and quality of life, and economic and social cohesion and solidarity among Member States.”

Despite the fact that the country progresses in employment and health and safety area there are a lot of challenges in the sphere of improving the working conditions of older women and in attracting and retaining these group members in productive employment. As it becomes obvious from Table 1, the employment rates are similar and comparable for countries facing the same problems like Bulgaria. The differences between the employment rates for men and women

from the oldest in age employment group are averagely of 20 percents. They are the highest in value for Greece, Turkey and Slovenia, and much lower for United Kingdom, and Sweden. For Bulgaria, the difference in the

employment rates for men and women in general has been slowly decreasing for the recent several years, but the differences in employment between sexes in this group remain stable and hard to overcome.

Table 1-The Employment Rate of Women and Men between the age of 55 and 65 years country comparison for 2007

Countries	Female employment rate (% of population aged 55-64)	Male employment rate (% of population aged 55-64)
Bulgaria	34.5	51.8
Rumania	33.6	50.3
Slovenia	22.2	45.3
Poland	19.4	41.4
Croatia (2006)	25.7*	44.4*
United Kingdom	49.0	66.3
Greece	26.9	59.1
Turkey (2006)	16.7*	44.1*
Sweden	67.0	72.9
EU (25 countries)	36.1	54.1
EU (15 countries)	38.1	55.3

Source: Employment in Europe 2008, Statistical Annex 2, Key Employment Indicators

* For Croatia and Turkey the data are for the year 2006 due to the lack of statistical information

As it becomes obvious from the Table 2 for the first quarter of 2008 participation and employment rates of women and men in the group of 55-65 year-olds have substantial differences of nearly 20 percentage points. The unemployment rate of women (7.3 percentage points) is higher in comparison with that of men (5.8 percentage points). Only some 40 percent of women of that age are economically active (208.6 thousand) or in comparison with men for who almost

than a half of the population in this age (260.5 thousand) are in the labour force (Labour Force Survey – NSI, 2008). For the group of people of age older than 55, as it becomes clear from the table, the rates of economic activity and employment decrease substantially for the persons older than 66 years of age. This confirms the presence of a tendency for breaking the employment activity in the formal sector of the economy through the act of retiring.

Table 2 - Activity, Employment and Unemployment Rates of Population in the age group 55 years and over by Sex in Bulgaria

Indicators	Women -55-64 years of age	Women - 65 and over	Men - 55-64 years of age	Men - 65 and over
Activity rate	38.8	1.9	57.4	6.1
Employment rate	35.	1.8	53.9	5.9
Unemployment rate	7.3		5.8	

Source: National Statistical Institute, Labour Force Survey 1/2008, Sofia, 2008

The lower economic activity among women in comparison to men in this age group is due to the lower pension age (3 years earlier) and the minimal pension requirements settled in the Bulgarian Social Insurance Code. In addition women quit faster the labour market once they reach pension age. This is due to the Bulgarian traditions, greater difficulties in finding and retaining job in advanced age, family reasons (to take care of grandchildren and home duties). The relatively lower pay in comparison with younger and male family members has made older women contribution to the family incomes unessential. In addition, women earn only about 75% of men's gross monthly wages (Annual Review of Working Conditions in EU: 2004-2005).

Women with higher and upper secondary education are the most active labour force participants. Although the chances of becoming employed are bigger for well-educated women in this age group, the level of their employability is limited. They face serious difficulties in remaining in the labour force. Prove for this is their extremely lower activity rate. The reasons should be found in the fact that the share of well-educated older women is lower than the same for the younger age group. As younger and better educated generations are coming to the labour market the employment competition in Bulgaria worsens in periods of economic slowdown and in situations with limited job creation and depressed markets.

The better are the chances for employment of young workforce in a situation of a low demand of labour within the economy, the weaker is the demand of workforce at the age of 50 to 64, including the highly qualified part of it. Such example is given in a publication by Katya Vladimirova (Vladimirova, 1993: 25). During the first half of the 90-ies older women with higher technical education faced a

dramatic decrease in employment because there was no demand for their skills and knowledge. They were unable to get pension rights and the opportunities on the enterprise level for protection of their workplaces did not exist. This led to a long-term unemployment for these women as well as to a distress to them by leaving the labour market. The lower demand of older women's labour may be expected to reappear due to the deepening of the economic crisis in the country.

The changes in the future cohorts of women (which will flow into the age of 50 and over) will lead to increase in the labour market participation of this group. These individuals will be better educated compared to the present women in the older age groups and will have the characteristics of today professional and career women between the age of 30 and 45. In this context their future labour supply is crucial if the tendencies for emigration, as well as for a decrease in participation in the education system are remaining the same as they are today.

The employment conditions slowly improve at the beginning of the 21st century but the question remains: do they favour in the same extent the employment creation for prime age (35-45 years) and older women (55 and over). A study of employers' attitudes on hiring and retaining women made by the Centre for Women Research and Policy reveals some interesting findings. The employers' attitudes on the age of the women are not firmly discriminatory but they could easily be transformed into such under the suitable conditions (Glagicheva, Geleva, Detchev, 2004: 17). The reasons to stay employed are mostly financial for women. In addition, younger women are less motivated to work and behave actively on the labour market that may lead in decrease in future women participation rates.

In another research on employment discrimination is pointed out that age

influences much more on hiring of women than of men (Vladimirova, 2004: 62). This is far then fair, as women's wages in Bulgaria are used to compensate the low level of household incomes, especially when the husband is unemployed and the children are young.

To summarise the above, the Bulgarian labour market conditions favour predominantly employment of prime age women and men and this impedes the prospects for older women of getting or changing workplace with better one. Older women have to compete with well-educated and younger generations, who made them work under worse working conditions, lower pay and insecure labour contracts for shorter terms.

3. "THE USE OF THE POTENTIAL OF WORKERS AGED FROM 50 TO 64 YEARS" STUDY

In the period July- August 2006, a research on a theme "The Use of the Potential of Workers Aged from 50 to 64 years" was conducted. The objective was to examine the degree in which work potential of the older workers, aged 50-65, is used and to create an understanding which are the main flexible employment practices spread out for this age group.

The research was realized with the active assistance of the Bulgarian Human Resource Management and Development Association. Respondents were mainly members of the association who were asked to fill in questionnaires and return them by e-mail. The survey was fielded for a period of three weeks and three e-mail reminders were sent to members of the association in an effort to increase response rate.

Although the research has no gender dimension it is an attempt to find what are the perceptions of HR managers, professionals, CEOs and line managers for the recruitment, retention, motivation and development of older workers. This

is not an obstacle for the interpretation of findings in a gender context. Over 60 percent of respondents belonged to the service sector. As it is often highlighted in the Bulgarian research publications women are concentrated in this sector mainly.

The research had revealed the following major points:

- advantages and disadvantages of this group of employees, as perceived by the respondents in connection to the age profile of the group;
- the recruitment and selection of older workforce;
- the usage of flexible employment practices – in general and for this specific group in particular;
- the notion of flexible employees' qualities;
- the human resource policies and practices used by the organizations in regard to older workers
- the perception of future demographic changes and their impact on the HRM in the organization.

Some 67 percent of respondents were women and only 33 were men, which reflect the fact that HR professionals are predominantly females. On the question: "At what age someone could be considered as older worker?" 37 percent of respondents pointed that this is 55, and 33 percent indicated the age of over 50. The results show that the age at which someone is considered as older worker remains relatively higher and for 70 percents of the respondents it means an age of 50 or older.

The research reveals that employers and HR professionals want to use in larger extent five types of workplace flexibility for older workers: (i) flexible working time, (ii) temporary and (iii) part-time contracts, (iv) shift and (v) seasonal work. It is not surprising that the respondents are highlighting the importance of flexible working schedule because it is the most widespread form of flexibility used in the Bulgarian

economy by now especially in the private sector.

The most important reason for hiring older workers is the lack of potential employees with the needed qualification (25%). This could force employers and HR professionals to seek for employees with the relevant qualification in the older age groups. The second reason is that sometimes a part of the labour force is perceived not to possess certain qualities associated with older employees. (20%) The third argument is the desire to transfer knowledge and experience to younger in order to make the organization more competitive (17%). These reasons are particularly important in declining industries and in some professions in which accumulation of human capital rises with the age and in fast growing industries where the concentration of young employees is so great and sometime a request of longer experience is obvious.

Do the employers have intentions to create greater flexibility in the workplaces? Which are the main qualities of flexible employees? The respondents think that employees are not independent enough to be offered chances for flexible employment. They also think that the employees are not interested in greater flexibility and the result of flexible work practices is a team fragmentation.

Human resources professionals pointed out that the most important qualities of the flexible workers for them are – ability to organize their priorities, 25 % pointed out this quality as most important one) and independency (24 %).

The readiness to take concrete actions for implementing of human resources retaining policies for the age group of 50-64 years of age is comparatively low. The managers declare mainly their desire in a situation of an increase of the share of this very same age group to take up measures in the field of transfer of the acquired

experience (24%), as well as to implement practices for planning of continuity (20%).

With a smaller frequency are presented the more active strategy of repeated employment after retirement (17%) and of implementing of changes in the jobs, of usage of shared jobs and teleworking (11%). This shows out that retirement continues to be regarded as an event leading to an economic inactivity.

In support to the above presented views, a very small percentage of the employers declare that they would decrease the labour intensity (4%) and would apply economic measures for improving the work environment (4%), which in a situation of increasing the average age of the workforce have in no doubt a certain place of importance and play a significant role.

4. CHANGES IN HEALTH AND SAFETY LEVELS OF OLDER WOMEN IN BULGARIA

With increase of age, keeping of a good health status becomes a key factor for sustaining of working capability and desire for work activity. Even a temporary deterioration of the health status may lead to a decision by the women of the oldest employment group to quit their jobs, if the employer has not provided the necessary support and has not contributed for the improvement of the labour conditions and the work environment.

As a principle, with the process of aging, a part of health characteristics (eyesight, hearing, change in time for reaction and the motive abilities, intensity of concentration) may deteriorate. Despite that for a great part of women of 50 to 64 years of age, significant changes in the health status may not occur, the risks for it deterioration due to the poor conditions of work at the work place and non-compliance with the requirements for health and safety labour remain high.

The data for the spread of occupational accidents show out that the persons who are most vulnerable to occupational accidents are at the age of 45 to 54 years of age and have a work experience of 20 to 30 years (Strategy for safety and health at work, 2008: 19).

The number of occupational accidents is stable and high and the number of pensions rendered for handicaps increases in the structure of the provided pensions. Within the time period 1990-2005, some 2 289 Bulgarian employees died in occupational accidents, and some 1 523 remain permanently handicapped (Chengelova). In this very same period, some 17 300 cases of professional diseases were registered. The share of women working on a part-time basis is limited. In same time, for the full-time employed women, who comprise 90 percent of the women's share, the continuity of working day is high. Every fourth woman and every third man in Bulgaria work from 45 to 60 hours per week. Every 15th man and every 37th woman work over 60 hours per week (Chengelova).

The spread of occupational accidents by sex shows out a smaller number of the occupational accidents for women than for men, which is due to the specific distribution of older women to the miscellaneous economic sectors. This distribution is comparable with that of prime age group, but employment of older women increases in sectors which offer greater employment insecurity and worse working conditions (i.e. agriculture, manufacturing, trade and etc).

Women, at the age of 50 and over, work mainly in service sector, predominantly in education, health and care, trade and the public administration. Their employment share in industry is also high. It could be asserted that the number of women working in the agricultural sector is underestimated because of the high

degree of work in the household, as unpaid family workers and for the production of goods for the final use by the household. Women work more often with a computer and are twice more concentrated in the service sectors than men.

The lower frequency of occupational accidents and professional diseases of women does not mean that this group does not need adequate and favourable working conditions, which should comply with its specifics. The greatest effectiveness have the measures which are taken at a level of a single organization for attracting and retaining of women from the oldest age group. They should reflect the perceptions of the older women for their work within the organization, which implies significant influence on their decision to continue working.

5. STRATEGIES FOR COMBINING FLEXIBLE EMPLOYMENT FORMS WITH HEALTHY AND SAFE WORKING CONDITIONS

To solve the problem of low activity and employment rates of older women is required simultaneous implementation of complementary strategies. For example the retention and attraction of the women in the age bracket 50-65 will be more effective if the introduction of flexible employment forms is accompanied by improvement of health and safety conditions at work. The solving of the problem with the low economic activity and employment of women from the oldest age group requires the simultaneous implementation of supplementary strategies. For example, the retaining and attracting of older women may be more effective, if the introduction of flexible employment forms are supplemented with improvement of safe and healthy working conditions.

The interaction of the strategies is in two directions. From one side, the healthy and safe working conditions

influence on the preserving of the working capability of the women from the oldest age group, as well as for the prolonging of the period of their economic activity. From the other side, the flexible employment forms are means for diminishing the intensity and for individualization of the speed of work, as well as for decreasing the stress connected with necessity of combining of private and professional life, for lowering the fatigue and the impact of the unfavorable work environment on human organism.

The positive results for the joint implementation of both strategies are connected with a decrease in the costs of absenteeism due to professional diseases or from occupational accidents. They lead to a decrease also in the costs of personnel turnover, to improvement of both work motivation and the organization image as a good employer, which provides a good quality of employment to its personnel.

6. CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

Some important conclusions in connection to the survey results could be made. Age is not a good predictor of who can perform a job successfully. Key, however, is having skills, knowledge, and ability to learn. This means staying current with skills that are valuable on the open labour market.

Two obstacles create an on-going challenge for older women workers: limited employer-provided training for older workers and age discrimination based on well-entrenched views, assumptions, and stereotypes of older workers.

The reasons for which the employees prefer to retire are the accumulated fatigue and exhaustion from work, the desire for a greater control on leisure time and the family duties, including the cares for dependent family members. The creation of flexible workplaces sometimes does not involve some

specific measures and schemes but depends on the good will of the line manager and the job redesign. Possible flexible employment practices that have proved to be effective in many countries are: teleworking; compressed workweek; reduced workload; job sharing; flexible working hours; part-time working and etc.

Important preconditions for the wider spread of the high quality flexible employment forms suitable for older working women are the changes in the attitudes of the employers, the introduction of hourly wages, the changes in the model of economy for a more intensive usage of the workforce at age over than 50 years, the decrease in extra work and the carrying out campaigns for popularization of the positive forms of flexible employment used for increasing the economic activity of population.

Implementation of miscellaneous forms of flexible employment is an issue related more or less to the organizational culture. When the values within the organization and the firm's policy suppose the existence of a greater freedom in the choice and the fulfilment of carried out work tasks, than the importance of flexible employment forms rises.

The bigger organisations need a policy statement that supports fully workplace flexibility initiatives and the equal access to them. The managers have to understand that every single employee has specific needs in order to combine work with family life and those women the age of 55 and over also have specific requirements to their work.

Flexibility in the workplace can provide a way to manage older women, time, space, and workload more effectively, efficiently, and responsively. There are many business reasons to create more flexible and supportive work environment: to attract and retain talented women; to raise moral and increase job satisfaction; to increase

productivity and improve business results; make people more committed and etc.

The generation in Bulgaria to which older women belong has strong work ethics and is able to work as good as the young employees. It is not less productive or less adaptable to changes when the right mix of approaches and policies are used. Achieving gender equality also requires major improvements in the nature of the jobs and the conditions of work which all women do, if they are not simply to be stuck in 'bad jobs' with poor prospects for progression.

It is therefore vital that, within organisations, preconditions for professional development are to be created, through good work design, training, skill enhancement, through employee development strategies, and through woman-friendly working time arrangements. Thus, the effective seek for equal opportunities depends both on improving the employment practices of individual organisations in relation to their female staff and on effective changes in the wide frames of the labour market.

REFERENCES:

- 1 Annual Review of Working Conditions in EU: 2004-2005, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin, 2005.
- 2 Chengelova, E., National Working Conditions Survey, Bulgaria, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, website: www.eurofound.eu.int,
- 3 Glagicheva, R., Geleva, R. and Detchev, T., Bulgarian Employers and the Working Women, CWRP, Sofia, 2004, 17
- 4 Labour Force Survey, National Statistical Institute, Sofia, 1/2008, 26-28
- 5 Table Old-Age-Dependency Ratio <http://epp.eurostat.ec.eu.int/portal/>
- 6 Vladimirova, K., Labour Market for Women with Higher Technical Education, Labour Issues, Ministry of Labour, Sofia, 1993: 25
- 7 Vladimirova, K., Labour Discrimination, National Survey: Bulgaria, Discrimination on Gender, Age and Ethnicity, Sofia, 2004: 62
- 8 Strategy for safety and health at work, 2008-2012, Ministry of labour and social policy, Sofia, 2008: 19
- 9 www.knsb-bg.org

The initial version of the present paper was presented as a report on the 1st ROWER Conference in Izmir, Turkey, 23-25 April, 2005 and was afterwards published in the conference proceedings on http://www.rower-eu.eu:8080/rower/1st_conference/proceedings_4.html

докт. СУЕЛА ГЕРДЖЕ

УНИВЕРСИТЕТ „ФАН С. НОЛИ“, КОРЧА, АЛБАНИЯ

**ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ РЕСУРСИ ЗА ЖЕНИТЕ
(Фокус върху случая с Албания)**

**ENTREPRENEURIAL RESOURCES FOR FEMALE
(Focus the Albania Case)**

PhD student SUELA GERDHE

UNIVERSITY OF “FAN S. NOLI”, KORCE – ALBANIA

Abstract: The social-economical development of a democratic country is based on an active civil society, where the ability of individuals, both man and women can be developed on equal level. In Albania, traditionally women have participated in economical, social, life and have reached high levels of educations but currently their status is very controversial.

Culture influences upon many activities and is one of the most debatable fields nowadays in the business world. Material aspects which are expressed in the real life of a business and ideals that are expressed through values and beliefs are reflected in the individual initiative. The article presents a theoretical and practical treatment of economic development, social structure and especially cultural effects, as determinatives of entrepreneurship. Culture affects upon the values, beliefs and attitudes of the Albanian female, making it a definite phenomenon of their business.

Furthermore, we will explain the variations in entrepreneurship and the successful implementation of programs and policies which aimed to increase women’s entrepreneurial activity. The participation in business activities must be encouraged, supported and oriented from the social policies and governmental programs.

Key Words: Business, Differences Gender, Entrepreneurship, Cultural Effects, Social Systems, Economic development.

Introduction

The role that women play in business world in developed and developing countries is very important. In poor countries it appears that fewer women participate in entrepreneurial activities. The rates of female entrepreneurship vary dramatically across nations. The entrepreneurship gender gap measures the difference between the number of men and women participating in entrepreneurship activity. The latest data show that among the countries with the largest entrepreneurship gender gaps are nations like Poland, Argentina, Norway, and Greece, while countries with smaller gap include South Africa, Peru, Portugal, and Japan.

What explains the extent of this entrepreneurship gender differences for Albanian’s business?

What is impact of the social structure and the economic circumstances, in the determination of female entrepreneurial activity?

How varied determinants in males and females?

Which are the opportunities that governmental programs must offer and what is the impact of educational structures and social system?

Governments and non-profits around the world are actively promoting entrepreneurship through a variety of programs and policies. Entrepreneurship policy ideas are often imported from one country to another and rarely differentiated by gender. But if the impetus for entrepreneurial activity varies with gender, national culture, or economic circumstance, similar policies may work well in some situations but not in others. Up to an extent

we can explain the variation in entrepreneurship gender gap and present the best programs and policies which will aim the increase of female entrepreneurial activity.

It is the role of the state that stimulates entrepreneurship through the implementation of programs and policies. These entrepreneurial policies are successfully established in different countries and the difference in genders is very small. However, their impact in the increase or decrease of the gender gap is strongly related with the economic and social structure or with national culture.

Despite the growing role of women among entrepreneurs and small business owners, the academic work and the role of the state in entrepreneurship has neglected the gender factor. On the other side

- There is a global difference gender in entrepreneurship

- There are not adequate data and publications or direct investigations regarding the participation of women in entrepreneurship?

- The conclusions are come from the contrast of differences between male and female entrepreneurs

Three possible channels through which policies and programs might increase the rate of female entrepreneurial activity are:

- venture financing
- social networks
- national culture

The gender differences in Entrepreneurship

- The factors that define its shape and size in Albania

The biological differences between male and female are universal and unchangeable. The attributes, relationships and the opportunities of each gender are built and learned by the society through the process of socialization. It's the family, the society and the mentality that grows men and women, so each gender changes in time and space. In today perception the gender is related with the social and cultural definition of man and woman, the way that society distinguishes them and the role that

has assigned for each one of them. However, the gender demonstrates the roles, the responsibilities and the tendencies upon values, beliefs, characteristics and attitudes.

The gender gap consists in unequal conditions of male and female during the fulfillment of their human rights as they contribute and take advantage of economic, politic, cultural and social developments. This gap raises a lot of questions about the equal evaluation and the position that men and women take in the society. Males and females are not complete partners in the communities or societies where they live, due to the differences in their genders. Discriminating policies lead on devaluation of female beliefs, activities, and skills. Women are identified by their different needs and interests. Although the fulfillment of practical needs play an important role in the improvement of their standards of leaving, this doesn't change their disadvantaged position. These are strategic interests related with matters of power, control, changes and legal rights. Gender integration must be established so that equality between genders will be part of common policies. Gender integration is the reorganization, the improvement, the development and the evaluation of all the politic processes. As a result gender perspective will be part of all policies and the only preoccupation of all political and social actors. According to the European Commission, gender integration is the systematic integration of respective situations, priorities and needs of male and female and all policies involved, with the only purpose the decrease of gender gap.

The Social and Economic Development during Transition Period

Out of all statistics and research papers of this phenomenon and other differences between males and females which results in a gender gap in entrepreneurship all over the world, the form and the size of gap in Albania, as a case in research, is higher than the other countries, due to the social, economic and cultural phenomena.

The start of women business in the tradition period for the socialism to free market economy, dates 1990, accompanied by lack of proper legislation regarding the fiscal system, import and exports. In the year 1993-1994, it start the privatization of the state enterprises which gave an impetus to the creation of the private sectors.

The developing tendency in Albania have influenced powerfully upon this tendency for the individuals, group of individuals or different institutions. If in the previous times, the decision to establish a new business or to achieve capital transactions was something unusual, today this has become something ordinary and common. The capitalism in Albanian originated not from the state reforms, but from the individual initiative and the economic crisis, that doubtless reflected into the business tendency. Today, it is discussed and talked about adaption and immunization of the developing processes taking as an example the European development.

But, do we have the right to accept that these tendencies are the same for males and females?

Do they influence equally upon the economic and social development of free enterprises?

Which role will play the policies in the incentive of entrepreneurship?

The development and the economic welfare determine the form and the size of the gender gap. The degree in entrepreneurship is, 24.2% for female and 75.8% for male. The distribution model of the incomes, the level and the financial support for new ventures is a stronger determiner for the females than for the

males in Albania. The macroeconomic reforms and their reconstruction at the beginning of the 1990-s reduced the labor demand in Albania, following the examples of those countries which experienced the economic transition. The country felt a reduction in the labor market participation especially for the females.

In current market situation the low rate of employment in females is related with the following reasons;

- The closure of a great number of previous industrial activities
- The development of specific economic activities orientated towards the employment of males in such sectors as construction and trade
- The rural and urban movement of population. This movement declined the opportunities of women who come from the rural areas to be employed. Their low education level and the high level of technology that entered in Albania played an important role in the reduction of number of employed females.

The above mentions are some of the reasons that lead to an inadequate income in Albanian females, related with a lack of initiative by their part.

The analysis of the employment rate in years shows that during the 1993-2007 period, the employment rate in women was evidently lower than in men. All the data shows a discrepancy in job market between males and females. According to INSTAT, in 1989 the employment rate was 85% in women and 94% in men, to decrease in 50-60% in 1990 in both sexes as is shown in the below chart. In 2004 the employment rate reached 38.9% in women and 61.2% in men. This difference is still hold nowadays.

Employment by sectors, 1996-2006 End of the year

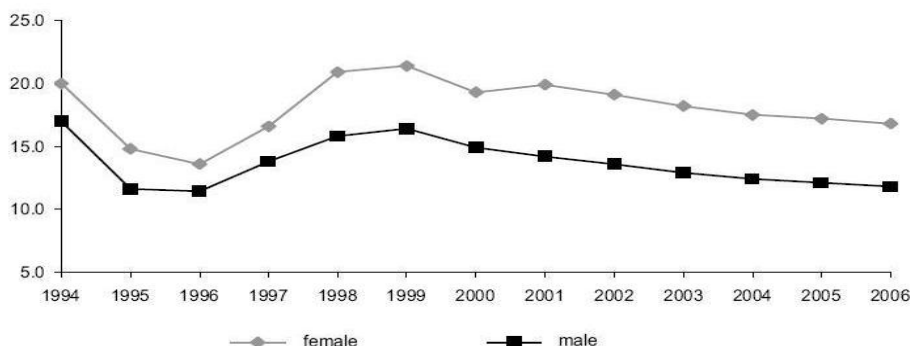
Year	Employment	Public sector	Non agricultural private sector	Agricultural private sector	Employment rate	
					Female	Male
1996	1,115,760	238,850	115,910	761,000	47.8	72.6
2000	1,068,190	191,166	116,024	761,000	49.3	71.2
2001	920,569	188,965	205,267	526,337	39.6	63.8
2002	920,144	186,065	207,742	526,337	39.0	62.8
2003	926,225	181,417	211,169	533,639	38.8	62.2
2004	931,217	176,065	213,000	542,152	38.9	61.2
2005	932,102	175,015	214,935	542,152	38.5	51.4
2006	935,058	169,000	224,058	542,000	38.1	58.8

Of course we can not exclude from our analysis the index of labor forces participation which has been increased during the years. This index is the one which shows the increase of women entrepreneurial capabilities in Albania. The official records of INSTAT, MPCs and registration office provide worrying information regarding the participation of women in job market. Although the data are not so optimistic, they don't show a shortage of women contribution in the economic development of the country as the unpaid jobs are excluded from those numbers. These data don't show the commitment of women, but infringe their rights and decrease their revenues. Under

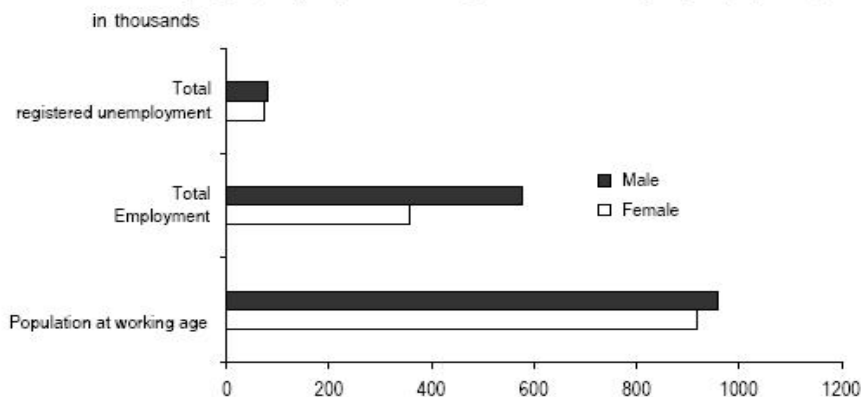
these circumstances we lack entrepreneurship.

During the first years of transition, women were the first who lost their jobs. This was improved in the coming years, (1993-1996) because of the increase number of new ventures. The massive movement from rural to urban areas enlarged the informal economy as well, and the role of women in this process was huge. For these families located in suburban areas of the cities, the man was responsible for the family's income, while the role of women was restricted in taking care of their families, diminishing the opportunities to be part of job market.

Unemployment rate by sex

Population at working age, employed and registered unemployed, by sex, 2006

Labor Forces Participation 2003-2007.

Year	Total	Male	Female
2003	58,9%	70,5%	46,7%
2004	57,7%	68,6%	46,4%
2005	51,3%	58,5%	46,6%
2006	56,5%	66,6%	45,9%
2007	56,7%	67,4%	45,6%

The long period of transition brought small opportunity for the Albanian female. Lack of special employment programs, the high rate of unemployment and often the discrimination

and job abuses are some of the main reasons of massive migration of the population which reduced the opportunities and the number of successful businesses. The professions chosen by women, depended to a great extent to the opportunities of the labor market which demanded little initiative and a limited capital.

On the other side, their educational level and life style point out that a lot of women with small and average income level, under the pressure of fear and embarrassment had limited possibilities to establish their position in the societies where they live.

Very often women are obligated to accept a job with a lower status and

income. This is not related with the lack of willingness for self perfection, but with the need to survive.

Self employment and the enterprises

The involvement of women in private businesses is still very low. The women entrepreneurs in 1994, reached 21%, in 1996, 16,8%, in 2000 18%, and in 2007, 24,2% The female activities are mainly related with:

- trade and wholesale
- services (health, beauty services, legal services)
- agriculture and industry (diary products, textiles, publications, seamstress and handcraft)

In the agricultural sector, a large percentage of women, 96%, is managed by men between ages 25-50 and women in the ages of 60s. According to INSTAT (2005) only

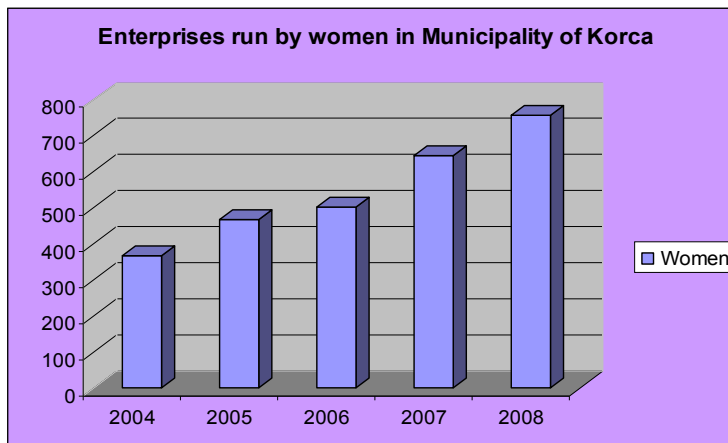
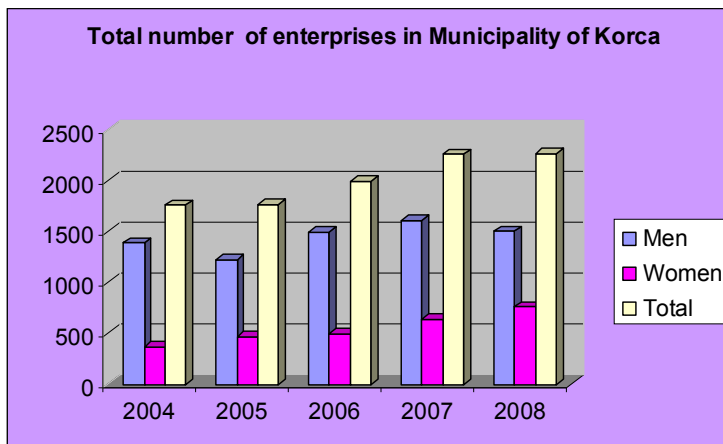
17% of business entrepreneurs are women. During 2006-2008 periods this rate changes in 18% and is accepted to decrease even more due to the economic crisis. The biggest number of enterprises ran by women, is concentrated in the cities of Tirana (31%), Durrës (8.7%) and Elbasan (6.2%). 85% of these business ran by women is concentrated in the urban areas and only 15% in the rural ones. In order to increase the participation of women we must enlarge the possibilities and create

facilities in financing new ventures in order to encourage the effective establishment of businesses. The government in collaboration with the Ministry of Labor and Equal Chances, The Ministry of Agricultural and foreign agencies will create the right mechanisms in order to monitor the implementation of these programs.

In the region of Korça, the data secured from the Chamber of Commerce and the Taxes-

Revenues Department of Municipality of Korça are presented in the below table:

Year	Men	Women	Total
2004	1386	368	1754
2005	1225	466	1761
2006	1488	501	1989
2007	1609	643	2252

As we can see, there is a small participation of female in entrepreneurship, and the explanation is homologous with the phenomenon treatment in the Albanian case.

Venture Financing and Gender Gap.

Female entrepreneurs use less start-up capital than do male entrepreneurs. The conventional explanation for this gap is:

- Women do not have as much access as men to venture funding. But it may also be that women do not seek venture capital to the same extent as man, for several possible reasons. Perhaps they fear encountering bias against women in the allocation of start-up financing.

- Female entrepreneurial activity may be less capital-intensive than male activity because of the kinds of business sector that affect female entrepreneurs (consumer retail, health and beauty services). In other words, female entrepreneurs may simply need less capital than do male entrepreneurs.

- Women are more financially risk-averse than men and “try to do more with less” to avoid increasing their financial obligations. Because risk-aversion is a well-defined component of national culture that varies across nations, answers to questions about gender and risk-aversion in different national contexts are even more illusive.

- Female entrepreneurs exhibit fear of failure in a high degree and, that is connected with their nature.

- Financial support for the entrepreneurs that employ women above 35 years, divorced or with social problems with a sanctioned initiative in 2002. This initiative has to be promoted and implemented faster as the families ran by women has less income than the one ran by men.

The women nature accepts more easily the environmental uncertainties than men, but in the Albanian case female has more economic and financial uncertainties rather than environmental. On the other hand women can manage better the feeling of uncertainty. Under such circumstances the existence of the supportive policies will help in the improvement of the financial tools

and qualification of programs. These policies are related with the governmental taxes and loan programs. Today these programs are not sufficient enough to stimulate the participation in entrepreneurial activities. Financing these ventures will bring higher benefits than the predicted one. However, of great importance are the implementation of policies that will stimulate the participation, and the role of academics in these issues is essential. It is indeed true that female entrepreneurs are more risk-averse than male entrepreneurs due to,

- Programs related with non-profit sector
- Micro-finance projects
- Extension of small loans short terms periods

The above might help women entrepreneurs to gain confidence in their abilities or to build creditworthiness. Governments might consider more extensive partnering with non-government micro-finance programs, or they could explore how official programs might effectively scale-up the micro-finance model.

The deep changes of the education system, the opening at the world and the strengthening of the economic position will have positive consequences, but I think it will remain a matter of the future not just of the present.

Social Support

Entrepreneurs commonly cite the positive role that networks of other entrepreneurs or related professionals, play in their start-up activities. In developing countries, as in the Albanian case, the social support toward female community must be larger than that toward male. Exploring homologous experiences may exceed the borders of a country and these contacts in many cases may substitute their formal relations.

Because the government institutions in Albania are even weak or corrupted, the successful women entrepreneurs must depend on the informal networks where their projects may be accepted and approved. For most of the successful women entrepreneurs, the key of their

success is the support from friends and their family. The role of the family has always been approving and supporting rather than decision-making. We have to point out that this is only a small percentage of the people who took the questionnaire.

The beliefs and the attitudes inside and outside Albanian families have support small changes in respect of the women free actions. Analyzing these social networks we conclude that Albanian women entrepreneurs are concentrated in specific geographic areas, having limited access in the business world and being prejudiced for the most of the time.

Bodies the support the women entrepreneurs

Among the bodies women in business are:

- The government through the Women Department Established in 1992, Currently named " Women and Family"Committee under the supervision of Council of Ministers. It aims to foster women participation in all spheres of life via the development of social policies, improvement of legislation, co-operation with local governments. The range of issues that it is dealing with, is border than women and business. In the framework of the assistance and promotion of women participation in business it has conducted three training courses, sponsored by the government and international organizations.

Main foreign institutions and agencies that have provided support to women business

- **USAID** through project has been one of the main donors for business the strategy and plans for development of women via the Committee "Women and family", it has in focus also the NGO-s and continues to play the coordinators role donors community for strengthening the civil society in Albania.

- **SNV** (The Netherlands Development Organization) with its programs on poverty reduction with a focus on women, with still in the future promote the production and trade of agricultural products especially in the Northern-east part of country.

- **EC**, through the PHARE program has financed several project of women NGO-s, the project on creation of new working posts for women in two sewing workshop and publishing house.

- **GTZ**, The German project for support of SME-s has offered assistance for the support, training and promotion of 192 women entrepreneurs.

- **SOROS**, Foundation (OSFA) supports the women NGO-s activities through the Women Programs.

Despite the progress reached, from the above institutions there are acknowledged also weaknesses. For all bodies there is not yet compiled a long- term strategy for assistant women in all phases of the business, there is no collaboration between them to prepare a combined program of assistance for women. The training is mostly academic and there is no follow- up to monitor the implementation in practice.

The NGO-s supporting the women entrepreneurs.

There are more than 64 active women NGO-s in Albania from which, 16 have facilitated the participation of women in business or their employment. They operated mainly in the capital (about 11) and in the main cities of the country, based on the need of developing the small private business in those areas.

The women NGO-s that assist women entrepreneurs try to encourage them to undertake a business and get employed.

Among these organizations can be mentioned:

1. Legal Women Group and Women Center that have prepared recommendations on the Labor Code in 1995 and the impact on women status. Nine of their recommendations have been adapted by parliament.

2. the independent Women Forum with 16 branches indifferent cities has opened two sewing businesses in two cities.

3. The Independent Association of business and Entrepreneurs Women within branches in 15 cities and 200 members, 20% of who run a business. It has

conducted round tables, training for businesswomen, and a national study on businesswomen with the support of GTZ.

4. Women's Center as a coordination unit of activities of women NGO-s has contributed to the support women from different districts. It has provide also a rich literature useful for women running a business.

5. The Association Law and Rights of Rural Women is the only one that is promoting the rural women entrepreneurs. It has conducted several trainings courses on business running field.

6. The Association for Promoting of women in business with its center in Vlora has branches in four districts and has supported projects for participation of women in business, around 70 training workshops with women funded by international organizations in and outside Albania. The majority of NGO-s that supports women entrepreneurs has broader objectives, rather than specifically supporting women businesses. There membership is usually limited. Their activities related to the field of training, studies and public discussions.

The impact of business NGO-s In the support of women Entrepreneurs has been insufficient. The problems have derived from lack of experience, lack of trust in their role and the strengthening of the role of entrepreneur women themselves.

Nevertheless, as a matter of fact, the women movement in support to women entrepreneurs is becoming more massive and consolidated. The positive trend for increasing the number of branches in other districts has to be followed by the increase of the membership. The NGO-s are becoming more and more representatives of specific interest of women entrepreneurs of those that aim to start a women business and of interest of women entrepreneurs of those that aim to start a women business and of women that wont to improve the managerial skill, before begin engage into a real business.

National culture and the gender differences in entrepreneurship

The study of national culture under current developing circumstances is of vital importance. The expansion of businesses outside their origin countries is a common phenomenon, while the challenges are more present than ever. Not taking under consideration the above mention facts may lead a lot of initiatives to failure.

Based on the multidimensional treatment of national culture conducted by Hosted, we will present the influence that some of these dimensions play in the entrepreneurial activities of male and female in Albania, and the gap tendency between the two genders.

Despite of the gender, the entrepreneur's activity is strongly influenced by the type of his character, his collective or individual tendencies and the scale of risk taking. All these factors can not be treated separately from the dimensions of the national culture. While the entrepreneurship in an individual society is looking for the opportunities which can guarantee high individual advantages, the entrepreneurship in a collective society is looking for opportunities which can assure advantages for the whole group. These opportunities include coordination and interaction as well.

The Albanian society has been for a long time a collective one and the group was its main social unit. Today, this attribute does not longer exist and there is a risk of losing the collective features as well. The relationship group-individual includes less collective actions and even less multiple help for the person. Nowadays, the competition between persons is stronger than ever tending to extreme points. Each member of society is motivated by economic factors and his own welfare and prosperity stands higher that that of the group.

The main reason of a small inherited gap-gender was the fact that for many years the Albanian society was a collective one. The entrepreneurship wasn't related with a single person, but was the privilege of a specific group which took planning and controlling actions. Man and women were

equal to collective decisions or to all the goals that they have to achieve. During communistic years, entrepreneurial tendencies were imposed by the centralized economy. Passing from a collective to an individual society, the gap between the two genders keep growing, holding all the attributes that characterize the entrepreneurship between male and female. The reasons of this growth consist on:

-The individual features were easily accepted by men

-Albania had a long tradition in trade and enterprise before the dictatorial system. This tradition which was hidden for so many years, made its appearance after 90's, in the end of communist era, showing once again the tendency to pass from one generation to another. The Albanian men set up individual enterprises which were small and consisted mainly in trade.

- We have to accept the fact that the customs and religions (70 % of Albanian population was Muslim) play an important role in the absence of women from business world. The reluctance of women from new initiatives may have religion origin as well.

-Albania is located in the heart of Balkan Peninsula, a favorable geographic situation, but the world behind Albanian borders was unknown till 1990s. There were the men who first took the initiative to explore the new "land" taking advantage of growth opportunities.

In societies where dominates institutional collectivization, the culture of organizational and social institutions encourage collective actions and collective allocation of resources, while international cultures support more the enterprises running by women rather than by men. In these cultures, family, network and friendships are the main factors that support entrepreneurship. Once the Albanian society is moving from institutional collectivization to individual cultures, the creation of a supporting community for women entrepreneurs is of vital importance.

In societies where family, collective and group support has not the same influence as before, the attention of entrepreneurs turns to state, financial and academic policies.

The uncertainty avoidance and gender differences

Another cultural dimension strongly related with the entrepreneurial activities is the uncertainty avoidance. The cultures with high uncertainty avoidance, or the cultures that do not accept easily changes, have low rate of women involved in entrepreneurship. The latter, don't react only against beliefs and cultural values, but also against entrepreneurial activities. In such societies, where uncertainty is considered as integrated part of reality, women are risk takers in the same level as men are.

What results has this cultural dimension in Albanian women?

How this dimension affects the gender differences?

In Albanian society is noted a high rate of uncertainty which appears mostly in women. This is not always related with their temper. In the current political and social condition of the country, women feel threaded by the unknown situation and the luck of written and unwritten laws and orders. Being a conservatoire in decision making may lead in trustless relationships. Nowadays a lot of women feel more comfortable in friendly rather than in competitive partnerships.

There is not a correct way of thinking or acting for a woman in the Albanian society, as this way is generally dictated from the common opinion. Sometimes, in front of unfamiliar situations, innovative decision making may be confronted with individual tendencies (low aggressive rate in women).

In the Albanian business world the competition is unavoidable. The establishment of an individual and organizational consensus very often is not encouraged. The individual competition sometimes tends to be natural. Under these circumstances there is almost impossible to

establish a professional or business consensus, which means that the opportunities for women decline.

On the other hand women are more flexible than men, seeking out new ways to present their ideas. These aspects make possible the existence of high tolerance of uncertainty which may lead in high entrepreneurial tendencies. But only a limited number of women may manage this tolerance. As a result, the gap gender in entrepreneurship will keep be high.

Once the aspects of national culture define the potentials of men and women to undertake a risky project or to put efforts into new ventures or activities, there are policies that should affect the cultural characteristics of a country.

The feeling of uncertainty is something personal, but it can be transferred and become even stronger if it passes through different essential institutions as family, school, state and organizations. Based on these determining factors, we can evaluate and implement the correct policy which will affect the cultural characteristics of a country.

In cases where the entrepreneurial activities do not match with what we mention about uncertainty and risk taking, policies that will stimulate the cultural conscious of entrepreneurs must be established. Such policies are more effective as Albania tends to reach the standards of developed countries.

These policies must include:

- Special programs which will not only support the intellectual education of Albanian women, but will change their attitudes and their individual values, tending to approach an even more integrated psychology.

- The increase of advertising and public relationship campaigns.

- Rewarding programs and publication of past successful experiences and initiatives.

There is a chance that these programs may have a different impact in women because we can not ignore and leave out of our analysis those attitudes, differences and values which are strongly related with their

geographical position, particularly with that part of population that leaves in rural areas and small cities far away from big metropolis. These policies will be more effective if they focus directly on special educational programs which concerns women, encouraging their partnership in business. Emphasis must be given to the educational and professional entrepreneurial development of teachers, as they will be the one who will dictate the education of female in the future. This means that women with their continuous commitment will challenge the men in such activities that for a long time now were considered men's privilege.

The developments of male-female dimension in Albania as determinative feature of a person's personality and their indirect influence in gender differences.

Although male and female are part of society, biologically they are different, what explains the changes in their behaviors. Their social roles are partly a consequence of their biologic qualities. In each society there are specific roles attributed to men and others exclusively to women.

The professional allocation between men and women differs as well. Such professions in Albania, like secretaries, clerical workers, seamstresses, nurses etc, are dominated by women and are characterized by low income, low recognition and low self-actualization. They do not stimulate decision making and decrease the readiness to initiate new ventures or business activities.

In a traditional society, as the Albanian one, men prefer to be combative, extending this behavior to the economic activities of the modern society as well. They tend to be more competitive and inflexible than women. This is the main reason why women lack initiatives, confidence and are putted on the spot. Feeling embarrassed they are more modest than men and are looking for more security than men do, which make them less challenging. On the other side, they work harder and are more effective.

In Albania, masculinity decreases as the age increases. Today, young female show more and more technical initiatives, masculine and energetic behavior. These characteristics give them the chance to be innovative but the lack of revenues, the low social and state support force them to accept the current state, being always a step behind in entrepreneurship.

Up to a point this space between the two genders is related with the role that males and females take through the process of socialization. Albanian society has attributed to the men the role to act outside the home, while the women had to take care and support their family. This leads to some specific behaviors, attitudes and beliefs which are found in men's characters, making them persistent and aggressive. It still continues to exist a general sympathy for everything fast, strong or big. The estimation of economic contribution is measured based on the size of the profit and not on the personal performance. The involvement in business activities is a matter of faith, attitudes and behaviors. As long as these attitudes and behaviors, as element of the culture, will remain unchangeable, the gap gender will be present.

The women that are looking for new opportunities, the one that risk to take initiatives, or even the one that are trying to steal some masculine behaviors, unfortunately can not decrease this gap.

The educational forms, the direction, the support and the independence are strongly related with the way that they are handled from both society and family. These define up to a point the level of competitiveness, achievements and aggressions. In Albanian society (particularly in women), the family and the collective tendency doesn't lead in total independence, so the rate of aggression and motivation toward independence is low. In Albania not all changes are welcomed, and there is always a first resistance. It is thought that such innovative actions may destabilize or change the benefits and advantages in a long run period.

In order to secure the existence of new businesses in Albania, these companies must be part of the competition as the only way to penetrate into new markets or to expand internationally. Although insistence is an integrated part of Albanian education, the lack of experience shows that women, as part of labor force, unlike men, can not be easily adapted to new market situations.

In order to be risk takers and good entrepreneurs, women must change not only their values, beliefs and attitudes toward the market and the opportunities that it offers, but their relationships with men as well.

Considering the problems that Albanian women as entrepreneurs face today and the gap gender in entrepreneurship, we recommend the follows in order to decrease this gap:

- Reformation of educational system with contemporary information for both students and professors.
- The increase of well educated women.
- Measures that will help women to understand and estimate their potentials.
- An increase of professional experiences.

Conclusions and new directions for the stimulation of entrepreneurial policies for women in Albania

During the analysis of the phenomenon under the Albanian circumstances, we came up with the below conclusions:

- First of all, a high economic and social development will decrease the gap between genders. Albania is still considered to be far way of this development.
- Secondly, although there is a lack of information regarding the demand and supply of financing new ventures running by women in Albania, we predict that the impact of financial programs will be positive.
- The characteristics of a social entrepreneurial network and the way that they are used by entrepreneurs, change according to the gender. A good knowledge of these characteristics will lead in an effective implementation of projects with

main objective the increase of woman entrepreneurs.

- Last but not least, the aspects of national culture probably shape the potential for male and female entrepreneurship to different extent,

substantiating the general idea that effective entrepreneurship policies must respond to the specific cultural characteristics of the populations they intend to serve.

References.

- Brush, C., Carter, N., Gatewood, E., Greene, P., and Hart, M. 2004. *Gatekeepers of Venture Growth: The Role and Participation of Women in the Venture Capital Industry*. Kansas City, MO: Kauffman Foundation.
- Kickul, J. and Titus, L. 2005. *CGO Working Paper No. 19: Context for the Legitimacy of Women Entrepreneurs*. Boston, MA: Center for Gender in Organizations, Simmons School of Management.
- Kolvereid, L., Shane, S., and Westhead, P. 1993. Is it equally difficult for female entrepreneurs to start businesses in all countries? *Journal of Small Business Management*, 31(4): 42-52.
- Minniti et al., 2005.
- Scheela, W. and Hoa, T.T.V. 2004. Women entrepreneurs in a transition economy: The case of Vietnam. *International Journal of Management and Decision Making*, 5(1): 1-20.
- Hisrich, R.D. and Fulop, G. 1994/95. The role of women entrepreneurs in Hungary's transition economy. *International Studies of Management and Organization*, 24(4): 100-117; McElwee, G. And Al-Riyami, R. 2003. Women entrepreneurs in Oman: Some barriers to success. *Career Development International*, 8(7): 339-346;
- Hisrich, R.D. and Özturk, S.A., 1999.
- Minniti et al., 2005.
- Mitchell, R.K., Smith, B., Seawright, K.W., and Morse, E.A. 2000. Cross-cultural cognitions and the venture creation decision. *Academy of Management Journal*, 43(5): 974-993.
- Mueller, S.L. 2004. Gender gaps in potential for entrepreneurship across countries and cultures. *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 9(3): 199-220.
- House, R.J., Hanges, P.J., Javidian, M., Dorfman, P.W., and Gupta, V. 2004. *Culture, Leadership, and Organizations: The GLOBE Study of 62 Societies*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Mueller, S.L. and Thomas, A. 2001. Culture and entrepreneurial potential: A nine country study of locus of control and innovativeness. *Journal of Business Venturing*, 16(1): 51-75.
- Ufuk, H. and Ögzen, Ö. 2001. Interaction between the business and family lives of women entrepreneurs in Turkey. *Journal of Business Ethics*, 31(2): 95-107; Hisrich, R.D. and Özturk, S.A. 1999. Women entrepreneurs in a developing economy. *Journal of Management Business Venturing*, 12(4): 315-340;
- Mitchell, B.C. 2004. Motives of entrepreneurs:
- Mroczkowski, T. 1997. *Women as employees and entrepreneurs in the Polish transformation*.
- S.P. Robbins, *Essential of Organizational Behavior* (Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall, 1984
- W. Atkinson, *Managing the Generation gap poses many challenges*, November 3, 2003.

РЕЦЕНЗИИ, ОТЗИВИ

**МНОГОМЕРНИЯТ СТАТИСТИЧЕСКИ АНАЛИЗ
ПО-БЛИЗО ДО ИКОНОМИСТИТЕ***

Предлаганият труд е своевременен и полезен опит на автора да обогати инструментариума на статистическите изследвания чрез използването на многомерния статистически анализ със съответното програмно осигуряване. Издаването на специализирана литература по статистика, освен учебни университетски издания у нас е рядкост и появата на това издание е положителна.

Изложението е систематизирано в три глави, които са разработени в три аспекта – теоретичен, експериментален и приложно-технически. Тези аспекти очертават общата методологическа рамка на многомерните статистически изследвания, осъществени с помощта на методите на многомерния статистически анализ. Предвид сложната математическа и логическа конструкция на отделните методи и трудоемка изчислителна процедура, в монографията към всеки от посочените три анализа е предложена компютърна реализация в програмната система STATISTICA. Стилът и езикът са ясни и точни и добре се вписват в разглежданата материя, която общо взето е малко позната на огромната армия икономисти в различните области на икономическо, стопанско и управленско равнище.

В **глава първа**, посветена на факторния анализ, който се отличава с по-широко разпространение и приложение, като цяло авторът е успял без разточителство да представи основите му - статистико-математически и логически. Същевременно обективно са разгледани положителните страни и недостатъците на отделните методи.

Представена е апробация на факторния анализ чрез изследване на общата териториална вариация в смъртността по причини за умиране в България (2006). Представянето на тази апробация без да е оформена като методика може да се разглежда и като методически подход за реализиране на факторен анализ. Изводите, произтичащи от факторните оценки може да се разширят и допълнят.

В **глава втора** „Анализ на съответствието” се извежда проблемът за информационното пространство – опростяване на обемна информация, представена във вид на двумерно или многомерно честотно разпределение. При ползване на статистически методи, ахилесова пета е възможността да се включват подходящи и необходими данни и на тази база да се произвежда качествен информационен продукт. Анализът на съответствията позволява да се разшири аналитичното пространство в изучаването на масовите явления и процеси и да се ползва структурирана информация. Апробацията на метода се демонстрира с изследване заетостта на населението в България по възрастови групи и териториално разположение по области. Това е сполучливо решение, чрез което се открояват възможностите на метода за получаване на нов информационен продукт.

Визуализирането на резултатите чрез съответни фигури се явява допълнителен информационен продукт.

В управленски аспект особено полезна е информацията, получена от съпоставянето на териториалното разположение на населението и неговата възрастова структура (с. 66 – 68). Конкретните изводи (с. 69 – 70) разкриват информационната сила на използваните методи и аналитичните познания за изследвания обект. Изводите за пространствена асиметрия в заетостта по възрастови групи са систематизирани в 14 пункта на равнище области.

* Станка Жекова, Теоретични и приложни аспекти на анализа на съответствието, факторния и кластерен анализ, ИК „Стено”, Варна, 2008 г., 110 с.

Глава трета е посветена на приложението на кластерния анализ и е едно сполучливо представяне на същността, понятиятната структура и методите при използването му. Като обект за апробация е изследвана диференциацията на страните от европейския съюз по равнище на социално-икономическо и демографско развитие през 2004 година. Използвани са 19 индикатора от 27 страни. Представените дендограми, получени при различните методи за кластеризация позволяват читателят да обогати своята представа и потребности от нова информация по един много убедителен и полезен начин. В получените 4 типични групи кластери се проследява разпределението на 27-те страни и на тази база са изведени в пет пункта съответни обобщаващи изводи.

Специализираният статистически пакет STATISTICA се ползва за представяне на програмната система към всеки от трите анализа и съответните методи с помощта на които, авторът д-р Жекова е извела конкретните изследвания.

Информационното осигуряване на изследването, особено в областта на икономиката, където преди всичко се ползва статистическа информация (от генерална или извадкова съвкупност) е предпоставка за извеждане качествено аналитичен анализ. Методите на многомерния статистически анализ в това отношение са особено необходим и полезен инструмент, защото чрез тях се достига до структурирана информация, каквато класическите методи на статистиката не предлагат, което е естествено. Но не е естествено, че именно за получаване на структурирана информация (независимо, че технологично ПК и СППП са реалност) компютърната грамотност на заетите в икономическата сфера, все още не включва и използването на статистическите методи в институциите от регионален и национален мащаб.

Обобщено препоръките към автора на рецензирания труд се свеждат до:

- ◆ Изложението се нуждае от обща теоретична част за многомерния статистически анализ, която може да се оформи като „Въведение – обща характеристика на многомерния статистически анализ” или в самостоятелна глава, дори от части с обзорен характер;

- ◆ Ще бъде полезно да има библиографски препратки и бележки към съответни източници с оглед допълване и разширяване теоретичните знания на изследователя, които ще му позволят да извършва по-задълбочени изследвания и интерпретация на получените решения с оглед обслужване управленската практика;

- ◆ Вътре в текста при съответните таблици с данни да се посочат използваните информационни източници;

- ◆ Полезно ще бъде в подобни монографии да се представя и предметен показалец.

Представеният труд осигурява теоретични знания за познавателните възможности на многомерния статистически анализ - за три негови части и по-специално за представената програмна система STATISTICA, която е една част от СППП и е по-малко позната. Авторът добре е представил последователността на операциите към програмната система STATISTICA.

Публикуването на монографии от този вид позволява многомерният статистически анализ да получи по-широко разпространение в научните изследвания и от там в управленската практика, което е и поредна стъпка в овладяване и разширяване икономиката на знанието.

Проф. д-р Н. Николова

**НОВИ КНИГИ
на университетски и други издателства:**

Поля Ангелова

Социална статистика, Акад. изд. „Ценов”, Свищов, 2009 г., 272 с.

Учебникът е предназначен за студенти от специалност „Статистика и иконометрия”, но може да се ползва и от студенти от различните икономически специалности, от докторанти, а също и от заети в сферите на управлението. Съдържанието е структурирано в 10 глави, в които са разгледани следните статистически изучавания: на жизнения стандарт на населението, доходите, разходите и потреблението на населението, бедността, социалната защита на населението, образованието, здравеопазването, условията на труд и трудовия травматизъм, престъпността. В посочените статистически изучавания са отразени методологическите изисквания на Евростат и регламентите на различните европейски комисии. При представянето на отделните теми са изведени учебните цели, посочени са основните понятия и термини и са структурирани въпроси и задачи за самоподготовка. Към всяка глава е препоръчана допълнителна литература.

Веселин Никифоров

Как да се формира творческото пазарно стопанство в България, изд. „Сиела”, С., 2008 г., 194 с.

Монографичното изследване на чл. кор. проф. В. Никифоров е разположено в 25 глави. Основно авторът обръща внимание, че „бързият растеж на богатството просто не може да се крепи на друго, освен на творчеството”. Първите 9 глави са посветени на образованието и науката. Разгледани са въпросите за същността на творческото пазарно стопанство, избор на главно направление за кардинално подобряване на образованието у нас; на „производството” на учени, производството на наука от учените и конкретни начини на оценка на постигнатите научни резултати и необходимост от директна оценка от рецензенти, но по задължителни правила, мерки за повишаване на успешността при подготовката на млади учени и на обективността при присъждането на научни звания; за най-широкото развитие и на „институтската” наука в България и изграждането на материално-техническата база на науката и образованието. В следващите 10 глави се третира въпроси на икономиката, като: осигуряването на съществени подобрения в структурите на стопанските субекти в България, налагащи се промени в секторната структура на материалното производство в България, реиндустриализацията на икономиката ни и за постигането на висока индустриална развитост, нови секторни насоки и за необходимата ни чуждестранна помощ. Акцентира се на постигане на висока индустриална развитост – могъщ фактор за преодоляване на бедността и стимул за забогатяване на населението; интересен е въпроса задоволително ли работи формулата възприета в началото на прехода, че влекачи на българската икономика – следва ли да бъдат селското стопанство, туризма и услугите; ролята на селското стопанство в икономиката на България и осигуряване конкурентоспособността на икономиката; необходимостта от поливно земеделието, насищането със специалисти и използване на науката в селското стопанство. Елемент на творческо пазарно стопанство, авторът вижда също в строителството и експортната ориентация на българската икономика. Няколко глави са посветени на въпросите за издигане ролята на потребителя, създаването на пазар на потребителя и превръщането му в дълбоко влияещ фактор върху производителя. Самостоятелни глави са разгледани заплащането на труда, ролята на финансите в развитието на икономиката и обществото, въпроси от правната и съдебната система, формиране, действие и развитие на националната иновационна система. Последната глава е посветена на социално-икономическото развитие, чрез преобразуването на разпределителното и преразпределителното пазарно стопанство в творческо. Обобщаващият извод на автора е че на България е необходимо *съвременно творческо пазарно стопанство*.

Списание “Икономика и управление” е издание на Стопанския факултет при ЮЗУ “Неофит Рилски” – Благоевград. То е с периодичност 4 броя годишно. Неговото разпространение се извършва чрез абонамент на адреса на редакцията. Цената на 1 брой е 6 лв.

ИЗИСКВАНИЯ КЪМ АВТОРИТЕ

1. Публикациите да бъдат в обем до 10 страници, включително резюме, илюстративен материал, таблици, фигури и използвана литература.
2. Да се приложат, в превод на английски език заглавието, името/имената на авторите, абстракта и ключовите думи.
3. Фигурите, графиките и таблиците да се представят и като отделни файлове.
4. Списъкът на литературата да съдържа само цитираните в текста източници. В текста да се посочват в скоби името на автора и годината на издаване на цитирания труд, които в литературата да се подреждат по азбучен ред.
5. Да се следва следната примерна структура на статиите: автор (на български и английски език); точно наименование на организацията, в която работи, адрес и телефон; заглавие на български и английски език; абстракт и ключови думи на български и английски език; увод; материал и методи, използвани при разработката; резултати и обсъждане; изводи; литература.
6. Публикациите да се представят хартиен и електронен носител, във формат А 4, шрифт Times New Roman, размер 12 pt, разстояние между редовете 1,5. Да не се прави сричкопренасяне.
7. Качеството на предоставените за публикуване материали е отговорност на авторите.
8. Получените ръкописи не се връщат на авторите.
9. Списание то се издава с финансовата подкрепа на авторите, поради което за публикуването на всяка статия се заплаща сумата от 30 лв.
10. За представяне на актуални публикации и за публикуване на рецензии и отзиви за научни трудове се заплащат 20 лв.

ИКОНОМИКА И УПРАВЛЕНИЕ
научно списание

Изд. Стопански факултет
При ЮЗУ “Неофит Рилски” - Благоевград

Тираж: 150 бр.
Предпечатна подготовка: Лъчезар Гогов

ISSN: 1312-594X

Печат: Документен център “Авангард” - София